

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EBÛ NUAYM EL-FADL B. DÜKEYN'İN
HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Serhan ÖZİŞİK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK

Bingöl-2022

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

EBÛ NUAYM EI-FADL B. DÜKEYN'İN
HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Serhan ÖZİŞİK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK

Bingöl-2022

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	I
ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Amacı	1
3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU NUAYM'IN YAŞADIĞI ÇEVRE, HAYATI VE KİŞİLİĞİ

1.1. Ebu Nuaym'ın Yaşadığı Çevre	4
1.1.1. Kûfe'nin Kuruluşu	4
1.1.2. Kûfe'de Sosyal Yapı	7
1.1.3. Kûfe'de Siyasî Yapı ve Sosyal Olaylar.....	8
1.1.3.1. Mihne Olayı	12
1.1.3.2. Halk Hareketleri ve İsyanlar	15
1.1.4. Kûfe'de İktisadi Yapı.....	17
1.1.5. İlmî Yapısı.....	17
1.1.5.1. Kûfeli Râviler.....	18
1.5.1.2. Tabiîn Râviler.....	21
1.5.1.3. Tebeu't-Tâbiîn ve Diğer Râviler	22
1.2. Ebû Nuaym'ın Hayatı ve Kişiliği.....	24
1.2.1. Doğumu ve Yaşadığı Dönem:	24
1.2.2. İsmi, Nesebi, Künyesi ve Ailesi.....	24
1.2.3. Vefatı.....	25
1.2.4. Tabakası	26
1.2.5. Bid'atçılıkla İtham Edilmesi	27

1.2.6. Heybet ve Cesareti	27
1.2.7. Ahlak ve Fazileti	28
1.2.8. İlmî Kişiliği	29
1.2.8.1. Tefsirci Kimliği	29
1.2.8.2. Fıkıh İlmindeki Yeri	30
1.2.9. Hocaları	30
A‘meş (ö. 148/765)	31
Mis‘ar b. Kidâm (ö. 155/772)	32
İsrâil b. Yûnus es-Sebî (ö. 160/777 ?)	34
Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)	35
Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)	37
1.2.10. Öğrencileri	42
İbn Sa‘d (ö. 230/845)	42
Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)	43
Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	45
Muhammed b. İsmâil, Buhârî (ö. 256/870)	46
Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890)	47
1.2.11. Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn’in Eserleri	51

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS İLMİNDEKİ YERİ

2.1. Hadisçiliği	55
2.1.1. Rihleleri	55
2.1.2. Rivayet Sîgaları	55
2.1.3. Hadisleri Lafzen Rivayet Etmesi	56
2.1.4. Âlî İsnad Kullanması	56
2.1.5. Râvi Olarak Durumu	58
2.1.5.1. Cerh ve Ta‘dîl Durumu	58
2.1.5.2. Tedlîs ile İtham Edilmesi	60
2.1.6. Münekkit Kimliği	62
2.1.7. Ricâl İlmindeki Yeri	65
2.2. Rivayetleri	65
2.2.1. Rivayetleri Hakkında Âlimlerin Görüşleri	65
2.2.2. Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim’deki Rivayetleri	67

2.2.3. Sünen-i Erbaa 'da Ebû Nuaym'dan Rivâyet Edilen Hadislerin Konulara Göre Dağılımı	70
2.2.4. Müsned-i Ahmed b. Hanbel'deki Rivayetleri	74
2.2.5. <i>Sünen-i Dârimî</i> 'deki Rivayetleri	75
2.2.6. Müsned ve Musannef-i İbn Ebî Şeybe'deki Rivayetleri	75
2.2.7. Sahîh-i İbn Hibbân'daki Rivayetleri	76
2.2.8. <i>Sahîh-i İbn Huzeyme</i> 'deki Rivayetleri	76
SONUÇ	78
KAYNAKÇA	80
ÖZGEÇMİŞ	95

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım **EBÛ NUAYM EI-FADL B. DÜKEYN'İN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ** isimli çalışmanın öneri aşamasından sonuç aşamasına kadar her adımda bilimsel etiğe ve akademik kurallara uyduğumu, araştırmanın içindeki bilgileri bilimsel ahlak çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım kitapların kaynakçada gösterilenlerden ibaret olduğunu beyan ederim.

.... / / 2022

Serhan ÖZİŞİK

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Serhan ÖZİŞİK tarafından hazırlanan EBÛ NUAYM EL-FADL B. DÜKEYN'İN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ başlıklı bu çalışma, .../...../2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından Hadis Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Ünvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Doç. Dr. Ahmet Emin SEYHAN	İmza:
Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK	İmza:
Üye	: Doç. Dr. Murat KAYA	İmza:

ONAY

Bu tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından/...../ 2022 tarih ve sayılı oturumda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Hiz. Peygamber zamanında başlayan fetih hareketleri Hiz. Ömer (ö. 23/644) döneminde büyük bir hız kazanmış ve geniş sınırlara ulaşmıştır. Fethedilen bu yeni yerleşim yerleri ile devletin yönetim merkezi arasındaki uzaklık bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Bu sorunları çözmek için de bazı çarelere başvurulmuştur. Irak bölgesinin fethedilmesiyle buralarda yeni yerleşim yerlerinin kurulması bir zorunluluk halini almış, Bunun için Hiz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkas'a (ö. 55/675) bu topraklarda bir yerleşim yeri kurmasını emretmiştir. Sa'd b. Ebû Vakkas da yaptığı tetkikler neticesinde Kûfe şehri inşa edilmiştir.

Kûfe şehri'nin inşası akabinde Hiz. Ömer'in Kûfelilere Kur'an'ı ve dinin ahkâmını öğretmek için gönderdiği Abdullah b. Mes'ud (ö.32/652-653) başta olmak üzere diğer âlim sahâbeler şehre yerleşmişlerdir. Sahâbe, oluşturdukları ilim halkalarıyla tefsir, fıkıh, kıraat gibi İslâmî ilimlerin ilk nüvelerini atmışlardır. Kûfe'de sahâbîlerin ilim halkalarında yetişen tabiîn nesli de, elde ettikleri ilim ve malûmâtları en güzel şekilde kendilerinden sonraki nesillere aktarmışlardır. Tebe-i tabiîn âlimleri ise, kendilerine tevarüs eden ilimleri sistematize ederek günümüze ulaşmasında büyük bir rol oynamışlardır.

Bu üçüncü nesil olan tebe-i tabiîn döneminde dünyaya gelen Ebû Nuaym, küçük yaştan itibaren dönemin meşhur âlimlerinin ders halkalarında bulunarak onlardan istifade etmiş ve birçok âlimin de yetişmesine vesile olmuştur. Hadisçi kimliği yanında fıkıh ve tarih alanında da kendinden söz ettirmiş, bu alanlarda vermiş olmuş eserlerle yetkinliğini ispatlamıştır.

Bu çalışmada Ebû Nuaym'ın hayatı ve hadis ilmindeki yeri konu edinilecektir. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; çalışmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve çalışmamızda başlıca yararlandığımız kaynaklardan bahsedilmiştir. Birinci bölümde Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in doğup yaşamını sürdürdüğü Kûfe'nin kuruluşu, sosyal, siyasî, iktisadi ve ilmî yapısı kısaca tanıtılmaya çalışılmış daha sonra Ebû Nuaym'ın ilmî kişiliği ele alınmıştır. İkinci bölümde Ebû Nuaym'ın hadis ilmindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra *Kütüb-i Sitte'de* ona nispet edilen rivayetlerin konularına göre tablolarda

dağılımı gösterilmiş, diğer bazı muhtelif hadis kaynaklarındaki rivayetleriyle beraber genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu çalışmanın seyrinde katkılarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK'e, fikirlerinden istifade ettiğim diğer değerli hocalarıma, araştırma boyunca sabırla desteklerini sunan eşime ve kızıma şükranlarımı sunarım. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

..../..../ 2022

Serhan ÖZİŞİK

ÖZET

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti.

Tezin Başlığı: Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri
Tezin Yazarı: Serhan ÖZİŞİK
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi: Ali ÇELİK
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı: Hadis
Kabul Tarihi: ...
Sayfa Sayısı: ... (ön kısım) + ... (tez) + ... (ekler)
İslam dininin temel kaynaklarından biri de Hz. Peygamber'in hadisleridir. Hadislerin günümüze kadar sağlam ve güvenilir yollarla ulaşmasında en büyük pay başta sahâbîler olmak üzere, tabîin ve tebe-i tâbiîn nesillerine aittir. Tebe-i tâbiîn döneminde yaşamış olan Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn Kûfe'de doğmuş ve burada hayatını sürdürmüştür. Kûfe, İslâm tarihinde ilk kurulan şehirlerden olup sahâbenin büyükleri başta olmak üzere tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'den birçok âlimin yaşadığı önemli ilim merkezlerinden biridir. Dolayısıyla Kûfe, birçok önemli kişiye ev sahipliği yapması hasebiyle hadis ilminde de müstesna bir yere sahiptir. Ebû Nuaym Kûfe'de dönemin büyük âlimlerinden dersler almış, kendisinden de birçok meşhur muhaddis istifade etmiştir. Sika ve hafız olarak kabul edilen Ebû Nuaym'ın rivayetleri başta <i>Kütüb-î Sitte</i> olmak üzere diğer muteber hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir. Bu çalışmada tebeu't-tâbiîn döneminin büyük muhaddislerinden Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in hayatı ve hadis ilmindeki yeri ele alınmıştır. Öncelikle Ebû Nuaym'ın yaşadığı ortam ana hatlarıyla resmedilerek ilmî kişiliği ele alınmış, daha sonra da hadis ilmindeki konumu tespit edilerek rivayetleri analiz edilmiştir. Gayemiz hadis ilmine büyük katkıları olan ve henüz yeterince bilinmeyen şahsiyetleri tanıtmak ve yapılacak bu tür çalışmalara bir nebze olsun katkı sunmaktır.
Anahtar Kelimeler: Hadis, Kûfe, Ebû Nuaym, Rivayet

ABSTRACT

Bingöl University Institute Social Sciences Abstract of Master Thesis

Title of Thesis: The life of Abu Nuaym al-Fadl b.Dukayn and his place in hadith
Author of Thesis: Serhan ÖZİŞİK
Supervisor: Dr. Lecturer Member: Ali ÇELİK
Department: Basic İslamıc Sciences
Field: Hadith
Acceptance...
Total Pages:(abstract)+(thesis)+.....(attachments)
The hadiths of Prophet Mohammed is one of the main sources of the religion of Islam. The biggest share in the transmission of hadiths to the present day, by sound and reliable means, belongs to the tabîn and tebe-i tâbiîn generation, especially the companions. Abû Nuaym al-Fadl b. Dukayn, who lived in the period of tebe-i tâbiîn, was born and lived in Kufa. Kufa is one of the first cities established in the history of Islam, and it is one of the important centers of science where many scholars from the tabiîn and tebeu't-tâbiîn, especially the elders of the companions, lived. Therefore, Kufa has an exceptional place in the science of hadith, as it hosts many important people. Abû Nuaym took lessons from the great scholars of the time in Kufa and many famous hadith scholars benefited from him. The narrations of Abû Nuaym, who is considered a sika and hafiz, are included in other basic hadith books, especially in <i>Kutub-î Sitte</i>. Although some sources accused him for concealing, it has been determined that this information is not correct. Abû Nuaym was exposed to this unjust accusation because the information about him was mistranslated from the first scripture books to later books. In this study, Abû Nuaym al-Fadl b. Dukayn's life and his place in the science of hadith are discussed. First of all, the environment in which Abû Nuaym lived was depicted with the main lines and his scientific personality was discussed, then his position in the science of hadith was determined and his narrations were analyzed. Our aim is to introduce people who have made great contributions to the science of hadith and are not yet to be known enough, and to contribute to such studies.
KEY WORDS: Hadith, Kufa, Abû Nuaym, Narration

KISALTMALAR

A.mlf.	: Aynı Müellif
AMAUİFD	: Amasya İlahiyat Dergisi
Bk.	: Bakınız.
B.y.	: Basım Yeri Yok
BÜSBED	: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: Hicrî
KIBATEK	: Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu
MARUİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
M.	: Milâdî
Mlf.	: Müellif
Nşr.	: Neşreden
PAÜİFD	: Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
R.a.	: Radıyallahu anh
R. anhâ	: Radıyallahu anhâ
S.A.S.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Thk.	: Tahkik Eden
Ts.	: Tarihsiz
Vd.	: ve diğerleri
Yy.	: Yüzyıl
Y.y.	: Yayıncı yok
Yay.	: Yayınları

TABLÖLÄR LİSTESİ

<u>Tablo No:</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1: Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in Buhârî ve Müslim'deki Rivayetlerinin Konularına Göre Dağılımı	67
Tablo 2.2: Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in Sünen-i Erbaa'daki Rivayetlerinin Konularına Göre Dağılımı	70

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Hiz. Peygamber'in hadislerinin günümüze ulaştırılmasında en büyük gayreti başta sahâbe olmak üzere tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesli göstermiştir. Bu ilk üç neslin hayatlarının araştırılarak hadis ilmine katkılarının günyüzüne çıkarılması, hadis ilminin tarihi gelişimini öğrenmek adına büyük bir önemi haizdir.

Araştırmamızın konusu başta Buhârî olmak üzere pek çok muhaddisin yetişmesine katkı sunan, *Kütüb-i Tis 'a'*da altı yüzün üzerinde rivayetleri bulunan ve diğer muteber hadis kitaplarında da rivayetleri tahrîc edilen Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in hayatı, ilmî kişiliği ve hadis ilmindeki konumu ile rivayetlerinin incelenmesini kapsamaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Hadislerin günümüze kadar sağlam kanallarla geldiğini öğrenebilmek ilk dönemde hadis âlimlerinin tanınmasına ve ortaya koymuş oldukları çalışmalarının neler olduğunu bilinmesine bağlıdır. Hicrî üçüncü asrın büyük muhaddislerinden olan, fıkıh ve tarih alanında da eserler veren Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'i tanımak, hadis ilmine sunmuş olduğu katkıları ortaya koymak, yaşadığı zaman diliminin hadis ilmi noktasında hangi seviyeye geldiğini göstermek adına önemlidir. Bu çalışmada amaç, Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in hadis ilmine katkılarını arzetmek ve rivayetlerini ilmî bir çerçevede analiz etmektir.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamızda Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in nasıl bir ortamda yetiştiğini tespit etmek adına öncelikle yaşadığı şehir olan Kûfe şehri farklı açılardan tanıtılmaya çalışılmıştır. Daha sonra Ebû Nuaym'ın hayatı, dinî yaşamı, ilmî kişiliği, cerh-ta'dîl durumu, münekkitleği ve tedlîs yapmakla itham edilmesi gibi durumlar ele alınmıştır. Araştırmanın kapsamını aşmamak için *Kütüb-i Sitte*'deki rivayetlerin konuları tablo halinde sunulmuş, böylece rivayetlerin hangi konularda ağırlıklı olduğu saptanmıştır. Son olarak da *Kütüb-i Tis 'a'*daki rivayetler ile diğer muteber hadis kitaplarında geçen hadisler rivayet usûlü çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Araştırmada isimleri geçen kişilerin vefat tarihleri, ıstılâh kavramların ve râvi isimlerinin yazımında TDV İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Kûfe ile ilgili bilgi elde etmek için tarihi kaynaklardan yararlanılmış, çalışmamız bir tür biyografi çalışması olduğundan için ricâl ve tabakât kitapları esas alınmıştır. Faydalandığımız eserleri klasik ve modern kaynaklar şeklinde tasnif edebiliriz.

Klasik Kaynaklar olarak öncelikle *Kütüb-i Tis'a* olmak üzere diğer temel hadis kitaplarından istifade edilmiştir. Tabakât kitaplarından ise türünün ilk ve en kapsamlı çalışmalarından olan İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-kebîr*'i, Halife b. Hayyât'ın ashab, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn biyografilerini tanıttığı *Kitâbu't-tabakât*'ı, Buhârî'nin sahâbiden kendi hocalarına kadar olan râvilerin biyografilerini tanıttığı *et-Târîhu'l-kebîr*'i, İclî'nin alanında günümüze ulaşan ilk eseri olan *Ma'rifetü's-sikât*'ı; *Cerh-ta'dîl* alanında yazılan ilk eserlerden olan İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eseri, İbn Hibban'ın sika olarak değerlendirdiği râvileri tanıttığı *Kitâbu's-sikat*'ı, Hatîb el-Bağdâdî'nin Bağdat'ın tarihi, Bağdat'lı meşhur kimseler ve Bağdat'ta yaşamış meşhur kişileri tanıttığı *Târîhu Bağdâd*'ı, Mizzi'nin Cemmâîlî'nin *Kütüb-i Sitte* ravilerinin neredeyse tamamını tanıttığı *el-Kemâl*'ini tashih edip yeniden tertip ederek yazdığı *Tehzîbü'l-kemâl*'i, Zehebi'nin başta muhaddisler olmak üzere diğer meşhur zatları tabakalar halinde tanıttığı *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eseri ile hadis hâfızlarını tanıttığı alanının en meşhur kitabı olan *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, İbn Hacer el-Askalânî'nin Cemmâîlî'nin *el-Kemâl* adlı eserine yazmış olduğu muhtasar *Tehzîbu't-tehzîb*'i faydalandığımız temel klasik kaynaklardır.

Modern Kaynaklar olarak el-Kettânî'nin klasik hadis literatüründe en kapsamlı çalışma olan *er-Risâletü'l-müstetrafe* adlı eseri, Zirikî'nin alfabetik sisteme göre kaleme aldığı biyografi çalışması olan *el-A'lâm*'ı, Fuat Sezgin'in İslâm medeniyeti tarihinin ilk zamanlarından itibaren gelişmiş naklî ve aklî ilimlere ait literatürünü konu edinen *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eseri, Talat Koçyiğit'in *Hadis Tarihi* ve *Hadis Usûlü*, Hüseyin Kahraman'ın *Kûfe'de Hadis*, İsmâil Lütfi Çakan'ın *Hadis Usûlü*, Mehmet Eren'in *Buhârî'nin Sahîhi ve Hocaları*, S. Kemal Sandıkçı'nın, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* isimli eserler ile Mahmut Yazıcı'nın *Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri Üzerine* adlı makalesi yararlanılan başlıca modern kaynaklardır. Bunlar dışında Abdullah Aydın'ın *Hadis Istılahları Sözlüğü* ve DİA maddelerinden yararlanılmış, Ebû Nuaym Fadl b.

Dükeyn hakkında dolaylı bir şekilde de olsa katkı sunan diğer eserlerden de istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.EBU NUAYM'IN YAŞADIĞI ÇEVRE, HAYATI VE KİŞİLİĞİ

1.1. Ebu Nuaym'ın Yaşadığı Çevre

Herhangi bir olay veya şahıs değerlendirilirken olayın geçtiği zaman dilimi ve şahsın yaşadığı sosyal çevre şartlarının göz önüne alınması objektif ve sağlıklı karar verebilmek adına vazgeçilmez bir unsurdur. Ayrıca yaşanan yerin de kişi üzerinde büyük tesiri vardır. O yerin kültürü, siyasî, sosyal ve ilmî yapısı şahsın yaşamı üzerinde iz bırakır. Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) hicrî üçüncü asırda Kûfe'de yaşamıştır. Ebû Nuaym'ı daha iyi tanımak ve hadis ilmindeki yerini doğru tespit etmek adına öncelikle Kûfe'nin kuruluş tarihi, daha sonra da sırasıyla sosyal, siyasî, ekonomik ve ilmî yapısı hakkında bilgi verilecektir.

1.1.1. Kûfe'nin Kuruluşu

Hız. Peygamber (s.a.s), Irak ve Suriye gibi verimli topraklara hâkim olma adına birbirleriyle sık sık mücadele eden Bizans ve Sâsânî devletlerinin nihai anlamda yıpranacağını ve bu durumun müslümanlar için olumlu neticeler doğuracağını öngörmüştür. Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) komutasındaki orduyu bu yöndeki ilk adımlarını atmak için hazırlamış¹ ancak ömrü buna yetmemiştir.² Hız. Ebû Bekir (ö. 13/634) ise yönetime gelir gelmez Hız. Peygamber'in bu stratejisini tatbik sahasına koymuştur.³ Hız. Ebû Bekir'in kısa geçen halifelik döneminde, Şam ve Irak bölgelerinin büyük bir kısmı fethedilmiş,⁴ vefatından sonra halife olan Hız. Ömer (ö. 23/644) bu fetihlere tüm hızıyla devam etmiştir.⁵

¹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, çev. M. Beşîr Eryarsoy vd. (İstanbul: Bahar Yay., 1991), 2/290.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/306; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yay., 1994), 5/386.

³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el- Büstî es-Sicistânî İbn Hibbân, *Hız. Peygamber ve Halifeler*, çev. Hârûn Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/306; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/430; M. Sâlih Arı, *Hız. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları* (İstanbul: Beyan Yay., 1996), 62; Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis* (Bursa: Emin Yay., 2006), 2.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/373-383; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/10-31.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/392-506; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/37-220.

Hız. Ömer döneminde artan bu fetih hareketleriyle İslam toprakları geniş sınırlara ulaşmıştır. Medine ile bu fethedilen bu bölgeler arasındaki mesafenin uzunluğundan dolayı merkezi idareyle iletişim oldukça sıkıntılı bir hal almıştır.⁶ Bu koşullar artık yeni yerleşim yerleri oluşturulmasını zorunlu kılıyordu. Bu yerleşim yerleri ilk etapta ordugâh⁷ amaçlı kuruluyordu. İlk ordugâh şehir fetihlerin yoğun olduğu Irak'ta kurulmuştur. Bunlardan Kûfe, Hız. Ömer zamanında kurulan ilk ordugâh şehirler arasında yer almaktadır.⁸

Kûfe, kelime olarak yuvarlak kum tepesi, insanların toplandıkları yer anlamlarına gelen Arapça kökenli bir isim olup⁹ bir rivâyete göre Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (ö. 55/675) Kûfe'yi inşa etmek istediği zaman "Tekevvefû" yani "Toplanınız" dediği için Kûfe olarak isimlendirildiği ifade edilmiştir.¹⁰

Kûfe'nin kuruluş tarihi 14-19/635-340 tarihleri arasında olduğu belirtilse de genellikle 17/638 yılında kurulmuş olduğu kabul edilir.¹¹ Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili ihtilâfların temeli, Kûfeliler ile Basralılar arasındaki rekabete ve her iki tarafın kendi şehirlerini diğerine göre daha önce kurulmuş gösterme çabasına dayanmaktadır.¹² Basra'nın kuruluşu tercih edilen görüşe göre H. 14 yılında Hız. Ömer'in onayıyla Utbe b. Gazvan (ö. 17/638) tarafından şimdiki Basra ile Zübeyr arasında kurulmuştur.¹³ Bu bilgiye dayarak Basra'nın daha erken kurulduğu söylenebilir.

İlk ordugâh şehirlerden biri olan Kûfe'nin kuruluş sebebi şu şekildedir: Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hız. Ömer'in yanına fetihlerin haberlerini vermek üzere bir heyet göndermiştir. Hız. Ömer onların renklerinin ve durumlarının değişmesinin sebebini sormuş, onlar da "Bulunduğumuz bölgenin havasızlığı ciltlerimizi etkilemiş." diye

⁶ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 7.

⁷ Ordugâh: Ordunun konaklığı yer. (Bk. Hamza Zülfikar vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: TTK Basımevi, 1998), "ordugâh", 2/1693.

⁸ Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem Dergisi* 6 (Aralık 2005), 216.

⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Darü's-Sadr, 1397/1977), 4/490.

¹⁰ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dârü's-Sadr, ts.), "Kûfe", 9/311.

¹¹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tubbâ - Ömer Enis et-Tubbâ, (Beyrut: Mevsu'atu'l-Me'arif, 1407/1987), 387; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Ebû'l-Fadl İbrâhim (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1382/1962), 3/598, 4/40; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 491; Cahit Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İFAV Yay., 2010), 283.

¹² Zettersteen, "Kûfe" 6/964; Avcı, "Kûfe", 26/341.

¹³ Ali Çelik, *İlk Üç Asır Basra'da Hadis* (Ankara: İlâhiyât Yay., 2020), 32.

cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer de onlara askerlerin istirahat edeceği ve fitratlarına uygun bir yer seçmelerini emretmiş,¹⁴ bu iş için de Selmân b. Rebîa (ö. 32/652-653) ile Huzeyfe b. Yemân'ı (ö. 36/656) görevlendirmiş, ikisi de daha sonra Kûfe şehrinin kurulacağı yere gelmiş ve beğenmiştir.¹⁵

Şehrin kurulacağı yer seçilirken bazı özellikler dikkate alınmış, şehir ona göre kurulmuştur. Bu özellikler şu şekilde sayılabilir:

- 1) Hem kara hem deniz havasını taşıyan bir yer olması¹⁶
- 2) Medine ile şehir arasında deniz bulunmaması¹⁷
- 3) Arapların fitratına uygun bir yer olması¹⁸
- 4) Develerin yaşayabileceği uygun bir yer olması¹⁹
- 5) Fetihler ile birlikte İslâm devletinin idaresine geçen, birçoğunun da devlet talebi bulunan farklı etnik kökenlere sahip insanların yoğun olarak bu bölgede yaşaması²⁰
- 6) Yörenin zengin tarım topraklarına sahip olması ve ticaret güzergâhının da bu bölgeden geçiyor olması²¹ başlıca nedenlerdendir.

Sa'd b. Ebû Vakkâs, Kûfe'nin yeri beğenildikten sonra halkın yerleşim yerlerini tespit etmek üzere iskân memuru olarak Ebû'l-Heyyac el-Esedî'yi (ö. ?) görevlendirmiştir. Hz. Ömer'in göndermiş olduğu tâlimatı da kendisine vermiştir.²² Abdulmesih b. Bukayle (ö. ?), Sa'd'a gelerek "Ben sana çölden alçakta, sivrisinek yatağından yüksekte bir yer göstereyim." diyerek Kûfe'nin yerini göstermiştir. Böylece Sa'd, "Surestan" denilen bu yere Kûfe şehrini kurmuştur.²³ Bu şehrin kuruluşuna her İslâm şehrinde olduğu gibi mescid ile başlanılmıştır. Şehir kurulduktan sonra sıra meskenlerin inşasına gelmiştir. Kûfe de kurulan diğer ordugâh şehirler gibi ilk önce kamıştan evler yapılmış, ancak yangından zarar görmesi üzerine halifeden izin istenilmiştir. Hz. Ömer de bazı şartlar ile buna izin vermiş, "Taştan

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/482.

¹⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/41; Halit Çil, Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar), *Dini Araştırmalar* 12/35 (Aralık 2009), 99.

¹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/483.

¹⁷ Belâzuri, *Fütûhu'l-büldân*, 387; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/483.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/482.

¹⁹ Belâzuri, *Fütûhu'l-büldân*, 388.

²⁰ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara okulu Yay., 2015), 25.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/483; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 25.

²² Belâzuri, *Fütûhu'l-büldân*, 388; Halit Çil, Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar), 100.

²³ Belâzuri, *Fütûhu'l-büldân*, 388.

evler bina ediniz; fakat kimse üç odadan fazla büyük ev yapmasın. Binalarda uzunluk yarışına girmeyin. Sünnete uyun ki devlet elinizden gitmesin.” şeklinde uyarıda bulunmuştur.²⁴

Kûfe, günümüzde Irak Cumhuriyeti sınırları içerisinde, ülkenin güneyinde, Fıratın batı kenarında, eski Bâbil harabelerinin güneyinde, Necef’e beş km, Kerbela’ya yetmiş dört km, Irak’ın başkenti Bağdat’a ise yüz yetmiş beş km mesafede bulunan bir şehirdir.²⁵

1.1.2. Kûfe’de Sosyal Yapı

Kûfe şehrinin sosyal yapısı Müslüman hürler, mevâlîler,²⁶ köleler ve immîlerden²⁷ oluşmaktaydı.²⁸ Kûfe, özellikle Hz. Ömer’in son dönemlerinden itibaren askerî vasfını kaybetmeye başlamış, giderek sivil bir kent halini almıştır. Şehre bu dönemde başta Mezopotamya’nın yerlileri olan Hristiyan Ârâmîler ve Yahudiler olmak üzere Farslar, Bizanslılar, Necranlılar gibi çok farklı etnik unsurlar yerleşmiştir.²⁹ Nitekim Sa’d b. Ebû Vakkâs’ın Kûfe şehrinde Arap, Fars, Yahudi ve Hristiyan unsurlardan meydana gelen bir kesim tarafından şikâyet edilmesi ve görevden alınması, Kûfe’de farklı dinlere mensup insanların yaşadığını göstermektedir.³⁰

Fetihlerle eş zamanlı olarak gündeme gelen ilk mesele fethedilen yerlerin “İslâmlaştırılması” olmuştur. Bu sebeple kozmopolit bir şehir görünümünü veren Kûfe’de, Arap nüfûs, ilk yıllardan itibaren çoğunluğu ele geçirmiştir.³¹ Çoğunluğu

²⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 2/484; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Urgan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996), 2/263-264.

²⁵ K.V. Zettersteen, “Kûfe”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/964; Casim Avcı, “Kûfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 26/341; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 9.

²⁶ Mevâlî: İlk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan, büyük kısmını doğuda İranlılar ve Türkler’in, Kuzey Afrika ve Endülüs’te Berberîler’in, Mısır’da Kıptîler’in meydana getirdiği gayri Arap Müslümanlara denir. (İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424).

²⁷ Zimmî: İslâm ülkesinde (dârülslâm) vatandaş olarak müslümanlar ile birlikte yaşayan diğer dine mensup kimselere verilen isimdir. (Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428).

²⁸ Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 83-105; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 323-339.

²⁹ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe’nin Siyasi Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 13.

³⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 2/519; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/176; K.V. Zettersteen, “Sa’d b. Ebî Vakkâs”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 10/18-20; İbrâhim Hatiboğlu, “Sa’d b. Ebû Vakkâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/372-274.

³¹ Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 84.

elinde bulunduran Araplar dışında ikinci sırada mevâlî gelmekteydi.³² Kûfe’de bulunan diğer bir unsur ise zimmîlerdi. Müslümanların hâkimiyetleri altına giren Hristiyan, Yahudi, Sabîî ve Mecûsîler gibi küçük azınlıklar olan zimmîlerin can ve mal güvenlikleri sağlanmış ve onlara dinî, hukukî, ekonomik ve kültürel haklar tanınmıştır.³³

1.1.3. Kûfe’de Siyasî Yapı ve Sosyal Olaylar

Askerî bir üs olarak inşa edilen zamanla gelişerek bir kente dönüşen Kûfe, yörenin idarî, ticarî ve kültür merkezi haline gelmesinde önemli roller üstlenmiştir. Ayrıca şehir Hz. Ali (ö. 40/661) ve Abbâsî halifesi Ebû’l Abbas es-Seffâh (ö. 136/754) dönemlerinde İslâm devletinin başkentliğini yapmıştır.³⁴

Sa’d b. Ebû Vakkâs tarafından kurulduktan sonra Kûfe; el-Cezire, Râmehürmüz, Nihâvend, Hemedân, Cürcân, Azerbaycan, İsfahân gibi yerlerin fethedilmesinde üs olarak kullanılmıştır.³⁵ Bu hareketli yapısı nedeniyle Kûfe stratejik öneme sahip bir şehir konumuna kavuşmuştur.

Kûfe’nin kurulmasında görev alan Sa’d b. Ebû Vakkâs, Kûfeliler tarafından şikâyet edilince Hz. Ömer onu görevden alıp yerine Ammâr b. Yâsir’i (ö. 37/657) vali olarak tayin etmiştir.³⁶ O da şikâyet edilince, Ammâr kendisi isteğiyle bu görevden ayrılmıştır.³⁷ Hz. Ömer hiçbir şeyden memnun olmayan ve valilerde daima kusur bulan Kûfe halkının itaatsizliklerinden hoşnutsuz olmuş,³⁸ halifekimi vali olarak atasa bir sebep bulmuş ve değiştirilmesini talep etmişlerdi. Hz. Ömer daha sonra Kûfelilere dönerek kimi istediklerini sormuştur. Kûfeliler de Ebû Mûsâ el-Eş’ârî’nin (ö. 42/662-63) adını vermişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Mûsâ’yı Kûfe’ye vali olarak atamış ancak Ebû Mûsâ’nın valiliği bir yıl kadar sürmüş, Kûfeliler onu da oğlunun ticâret yapmasını bahane ederek Hz. Ömer’e şikâyet

³² Yiğit, “Mevâlî”, 29/425-426.

³³ İbrâhim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2011), 64.

³⁴ Hamed Abdülkerim Devâh el-Hüseynî, *el-Medinetü’l-Münevvere fîl fikri’l-İslâmî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1427/2006), 137; Ünal Kılıç, “Kûfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, *CUİFD* 6/2 (Aralık 2002), 239; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 25.

³⁵ Avcı, “Kûfe”, 26/341.

³⁶ Mustafa Fayda, “Ammâr b. Yâsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/75-76.

³⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/25.

³⁸ Zettersteen, “Kûfe”, 6/965.

etmişlerdi.³⁹ Halife bunun üzerine onun yerine Mugîre b. Şu‘be’yi (ö. 50/670) vali olarak tayin etmiş, Mugîre b. Şu‘be, Hz. Ömer vefat edinceye kadar görevde kalmış idi.⁴⁰ Sonrasında Hz. Ömer, Sa‘d b. Ebû Vakkâs’ı yeniden Kûfe valiliğine atamak istemiş ise de uğradığı suikast (ö. 23/644) buna engel olmuştur.⁴¹

Hz. Ömer, Sa‘d’ı herhangi bir hatası veya ihâneti sebebiyle azletmediğini söylemiştir. Ayrıca kendisinden sonraki halifeye onu yeniden bu göreve atamasını vasiyet etmiştir. Bu da Kûfelilerin merkezi yönetim üzerindeki baskısını göstermektedir.⁴²

Hz. Osman (ö. 35/656) Hz. Ömer’in vasiyetini yerine getirmek üzere Kûfe’ye Sa‘d’ı vali olarak tayin etmiştir. Sa‘d b. Ebû Vakkâs ile Abdullah b. Mes‘ûd (ö. 32/652-53) arasında beytûlmal ile ilgili bir tartışma çıkmış, bu tartışma Kûfe halkını ikiye bölecek kadar genişlemiştir. Bu olay İslâm tarihinde Kûfe ehli arasında meydana gelen ilk ihtilaf sayılır. Bu olayı haber alan Hz. Osman çok sinirlenmiş, Sa‘d’ı azletmiş ve yerine kardeşi Velîd b. Ukbe b. Ümeyye’yi (ö. 61/680-681) vali tayin etmiştir.⁴³ Velîd, Kûfe halkı tarafından çok sevilmiş, beş yıl valilik yaptığı süre içerisinde ciddi bir sorun yaşanmamıştır.⁴⁴ Daha sonra Hz. Osman bazı gerekçelerle Velîd’i görevden azletmiştir.⁴⁵ Onun yerine Saîd b. Âs’ı (ö. 59/679) vali olarak tayin etmiştir.⁴⁶

³⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/37; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Mûsâ el-Eş’âri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/190-192; Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 15.

⁴⁰ Belâzuri, *Fütûhul-büldân*, 393; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/38; İrfan Aycan, “Mugîre b. Şu‘be”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/376-377.

⁴¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/55-58.

⁴² Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 15.

⁴³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/87-88; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/245; Adem Dölek, *el-Velîd b. Ukbe’nin Hayatı Ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi*, *CUIFD* 6/1 (Haziran 2002), 93-110; Mehmet Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/35-36.

⁴⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/110.

⁴⁵ Belâzuri, *Fütûhul-büldân*, 393; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/111-112; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/256; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi’s-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmücûr - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1415/1995), 6/482; Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, 43/35-36.

⁴⁶ Belâzuri, *Fütûhul-büldân*, 393; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/112; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/256.

Saîd b. Âs göreve geldiğinde Kûfe'nin fethinde bulunanları, sonradan yerleşenlere karşı üstün kılma çabasında olmuştur.⁴⁷ Kureyş yanlısı bir siyaset izlemesi kendisine karşı muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Bu muhalif grubun başını çeken Mâlik b. el-Eşter (ö. 30/657?) önderliğinde bir grup, isyan çıkarmış ve Medine'ye giden Vali Saîd b. Âs'ın Kûfe'ye girmesine engel olmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Osman, muhalif grubun istediği üzere Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi vali olarak atamıştır.⁴⁸

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halife olan Hz. Ali, Umâre b. Şihâb'ı (ö. ?) Kûfe'ye vali olarak tayin etmiş, ancak halk onu şehre sokmamıştır. Hz. Ali, Kûfe'nin ileri gelenlerinin tavsiyesi üzerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi bu görevde bırakmıştır.⁴⁹ Ancak Cemel Vak'ası'nda Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ali'nin yardım çağrısına olumsuz cevap verince Hz. Ali onu görevinden azletmiş yerine Karaza b. Kâ'b el-Ensârî'yi (ö. 47/661) getirmiştir.⁵⁰ Daha sonra Cemel Vak'ası Hz. Ali'nin lehine sonuçlanmış bunun sonucunda da Hz. Ali devletin başkentini Kûfe'ye taşımıştır.⁵¹

Hz. Ali'nin İbn Mülcem (ö. 40/661) tarafından 40/661 senesinde şehit edilmesi sonucu⁵² Müslümanlar, Hz. Hasan'a (ö. 49/669) biat etmiştir.⁵³ Ancak Muâviye (ö. 60/680) Hz. Hasan'a biat etmeyi reddetmiştir. Hz. Hasan Kûfelilerin olası bir savaşta kendisine yardım etmeyeceklerini, savaşa olan isteksizliklerini görünce hilafeti barış yoluyla Muâviye'ye devretmiştir.⁵⁴

Muâviye halife olarak göreve geldikten sonra ilk olarak Abdullah b. Amr b. Âs'ı (ö. 65/685) vali olarak atamış kısa bir süre sonra onu görevden alarak yerine

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3/114.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3/153-154; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/276.

⁴⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3/206; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/370.

⁵⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3/268; Asri Çubukçu, "Karaza b. Kâ'b", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/ 483-484.

⁵¹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yay., 1986), 2/488; Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 28.

⁵² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3/400-401.

⁵³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3/410-411.

⁵⁴ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Kitâbu'l-Cümel min Ensâbü'l-Eş'râf*, thk. Süheyl Zekkâr –Riyâd Zerkelî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996), 3/285; Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 33.

Mugîre Şu‘be’yi getirmiştir.⁵⁵ Muâviye vefat edene kadar Kûfe valiliğine birçok ismi getirmiştir.⁵⁶

Muâviye’nin vefatından sonra halife olan oğlu Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683), Ubeydullah b. Ziyâd’ı (ö. 67/686) Kûfe valiliğine getirmiştir.⁵⁷ Yezîd ölünce Kûfe’nin yönetimi Abdullah b. Zübeyr’in (ö. 73/692) emri altına girmiştir. Kûfeliler eski vali Ubeydullah b. Ziyâd’ı Kûfe’den çıkarmış, Abdullah b. Zübeyr de Abdullah b. Yezîd el-Hâtemî’yi (ö. 68/688) vali olarak atamıştır.⁵⁸ Daha sonra onu azlederek yerine Abdullah b. Mutî’i (ö. 74/693) getirmiştir.⁵⁹

Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) çıkardığı isyan sonucunda şehri ele geçirince, vali Abdullah b. Mutî’i şehirden kovmuştur.⁶⁰ Muhtâr es-Sekafî, Abdullah’ın kardeşi Mus‘ab b. Zübeyr (ö. 72/691) tarafından öldürülünce Kûfe yeniden Abdullah b. Zübeyr’e bağlanmıştır. Emevî halifesi Abdülmelik (ö. 86/705) ile yapılan savaşı Mus‘ab b. Zübeyr’in kaybetmesi sonucu ise Kûfe tekrar Emevîlerin eline geçmiştir. Halife Abdülmelik buraya ilk olarak Hârisli Katan b. Abdullah’ı (ö. ?), daha sonra onu da azlederek yerine kardeşi Bişr b. Mervân’ı (ö. 75/694) vali olarak atamıştır.⁶¹ Bişr b. Mervân vefat edince Halife Abdülmelik onun yerine Haccâc b. Yûsuf’u (ö. 95/714) atamıştır.⁶²

Halife Abdülmelik’in ölümünden sonra da Kûfe valiliğine devam eden Haccâc, 20 yıla yakın valilik görevini sürdürmüştü.⁶³ Abdülmelik’in ölümünden sonra hilafete geçen Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) ve Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) döneminde de Kûfe’ye birçok vali atanmıştır.⁶⁴ Emevîlerin hilafet döneminde en son

⁵⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/421.

⁵⁶ Örnek için bkz. Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/288; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 3/408; 3/496; 3/516.

⁵⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 4/25.

⁵⁸ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/561.

⁵⁹ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-ümemi ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1413/1992), 6/41; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 4/196.

⁶⁰ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 6/595; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 4/195.

⁶¹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 326; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 4/300.

⁶² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 4/337; İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

⁶³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 4/337; İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 5/43, 5/81, 5/91, 5/181, 5/252.

Kûfe valiliğini ise Yezîd b. Ömer b. Hübeyre (ö. ?) (126-132/743-749) yılları arasında yapmıştır.⁶⁵

Emevî devleti 132/750 yılında yıkılınca hilafet, yeni kurulan Abbâsîler'e geçmiştir.⁶⁶ Abbâsîler'in ilk halifesi olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (ö.136/754), Kûfe'ye ilk olarak kardeşinin oğlu Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed'i (ö. 167/483) vali olarak atamıştır.⁶⁷

Abbâsîler döneminde Emevîler'de olduğu gibi Kûfe'ye çok sayıda vali atanmıştır.⁶⁸ Mûsâ el-Hâdî'nin vefatından sonra halife olan Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) yaklaşık 23 yıl hilafet görevinde bulunmuştur.⁶⁹ Hârûn er-Reşîd hilafeti boyunca çok sayıda ismi vali olarak Kûfe valiliğine getirmiştir.⁷⁰ Halife Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra, oğulları Emîn (ö. 198/813) ve Me'mûn (ö. 218/833) arasında hilâfet mücadelesi meydana gelmiş, bu mücadeleyi Me'mûn kazanarak hilafet makamına geçmiştir.⁷¹

1.1.3.1. Mihne Olayı

Sözlükte “sorguya çekmek, çetin imtihana tâbi tutmak, eziyet etmek” mânâlarındaki “mhn” kökünden türeyen mihne sorguya çekip eziyete maruz bırakma anlamına gelmektedir.⁷² Mihne, Abbâsî halifeleri devrinde bazı âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu mihne diye anılmıştır.⁷³ Mihne olayı Abbâsî halifelerinden Me'mûn döneminde yaşanmıştır.⁷⁴

Me'mûn tarafından hadis âlimlerine yapılan bu ağır baskıya çalışma konumuz olan Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn de (ö. 219/834) uğramıştır. Ebû Nuaym,

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/284.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/334.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/362; Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû'l-Abbâs es-Seffâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 283-284.

⁶⁸ Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 506, 515; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/469, 6/14, 6/43, 6/70; Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5-6; Nahide Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/377-379.

⁶⁹ Nahide Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 258-261.

⁷⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6/192.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6/252.

⁷² İbn Manzûr, “mhn”, 13/401; Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26.

⁷³ Yücesoy, “Mihne”, 30/26.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6/366-372.

Kûfe’de sorguya çekilmeden önce bazı dostları sorgu esnasında kötü muamele yapıldığından bahsedince elbisesinin bir düğmesini koparıp eliyle kırdıktan sonra şöyle demiştir: “Baskı dediğiniz şey netice itibariyle kamçıyla dövülmekten ibarettir. Benim boynumun şu düğme kadar bile değeri yoktur.”⁷⁵ Fadl b. Dükeyn Kur’ân-ı Kerîm’in mahlûk olmadığını söylemekle kalmamış, kızı Süleyhâ’nın (ö. ?) rivayetine göre, bu iddia sahiplerinin küfre girdiğini ifade etmiş, görüştüğü 870 kadar (bir rivayette 700’den fazla) muhaddisin hiçbirinin Kur’an mahlûktur demediğini, böyle diyenlerin zındık kabul edildiğini ifade etmiştir.⁷⁶ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Fadl b. Dükeyn’in Kur’an’ın mahlûk olduğunu kabul etmemesini anlatırken şöyle der: “İki üstâd vardır ki, onlar bir şeye kalkışmışlardır ki hiç kimse ya da birçok kimse onların yaptığını yapamamıştır. Onlar; Affân b. Müslim (ö. 220/835) ve Ebû Nuaym’dır.”⁷⁷ Ebû Nuaym ile birlikte mihne olayında sorguya çekilen ve Basra’nın önemli şahsiyetlerinden kabul edilen Affân b. Müslim sonraki dönemlerde Bağdat’a yerleşmiş ve hayatını burada sürdürmüştür.⁷⁸ İbn Sa’d onu “ sika, sebt, kesîrû’l-hadis ve hüccet” olarak nitelendirilmiştir.⁷⁹ Mihne olayı esnasında Bağdat Valisi İshâk b. İbrâhîm tarafından ilk defa sorguya çekilen âlim kabul edilen Affân, 1774 Bağdat’ta vefat edip oraya defnedilmiştir.⁸⁰

Bazı kaynaklarda mihne zamanında Ebû Nuaym’ın İmâm Ebû Hanîfe’yi zındıklıkla suçladığı iddiası yer almaktadır. Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî’nin

⁷⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd, (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1422/2001), 14/310-311; Ebû’l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 23/214-215; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985), 10/149; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1425/2004), 5/254; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/200.

⁷⁶ Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Tesmiyetü me’ntehâ ileynâ mine’r-ruvât an Ebî Nuaym*, thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey (Medine: Metâbiu’r-Reşîd, ts.), 108; Kandemir, “Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn”, 10/200-201.

⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/310; Zehebî, *Siyer*, 10/149; Mahmut Yazıcı, “Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nuâym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri Üzerine”, *PAUİFD* 7/2 (Aralık 2020), 1543.

⁷⁸ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, thk. Muhammed Abdulmuayd Han (Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1378/1958), 8/522; Çelik, *Basra’da Hadis*, 215.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1410/1990), 7/218.

⁸⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/218; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/522.

(ö. 280/894) naklettiği rivayet şu şekildedir: “Ebû Nuaym mihne olayında valinin huzuruna çıkarıldığında, Ahmed b. Yûnus et-Temimî (ö. 227/842), Ebû Gassân Mâlik b. İsmâil b. Dirhem (ö. 217/638) ve başka kişiler de getirilmişti. Ebû Hanîfe’nin torunlarından birisi de bu sorgulamaya katılmıştı.⁸¹ İlk önce Ebû Hanîfe’nin torunu sorgulanmış, o da Kur’an’ın mahlûk olduğunu söylemişti. Daha sonra Vali Ebû Nuaym’a dönerek; “O böyle cevap verdi, sen ne düşünüyorsun?” demiş, Ebû Nuaym da; “Vallahî, zaten ben onun dedesini zındıklıkla itham ediyorum. Çünkü Yûnus b. Bükeyr’in (ö. 199/815) bana haber verdiğine göre onun dedesi “Şeytan taşlama sırasında şişe atılmasında bir beis yoktur.” dediğini işitmiştir.⁸² Mihne olayında Ebû Nuaym’ın vali tarafından sorgulanması doğru olsa da Ebû Hanîfe’yi zındıklıkla itham etmesinin doğru olmadığı düşüncesindeyiz. Zira yine talebesi Muhammed b. Yûnus’un, Ebû Nuaym’ın diğer talebesi olan ve Ebû Hanîfe karşıtlığı ile bilinen Ebû Bekir b. Ebî Şeybe’den (ö. 235/849) naklettiği rivayette Ebû Nuaym’ın sorgulama sırasında Ebû Hanîfe’nin ismini anmadığı, yalnızca Kur’ân’ın mahlûk olduğu görüşünün, “Şişelerle şeytan taşlamada bir sakınca yoktur.” diyen bid‘at ehli bir gruba ait olduğunu söylediği görülmektedir.⁸³

Ebû Nuaym iddia edilenin aksine hocası İmam Ebû Hanîfe hakkında birçok methedici ifadeler kullanmıştır. Hocası için, “Ebû Hanîfe’nin dini güzeldi ve o emânete de çok riâyet ederdi.” demiştir.⁸⁴ Ebû Hanîfe’yi anınca veya yanında hocası anılınca “Cennetin en âlâ derecesi ona nasip olsun.” diyerek hocasını en güzel duayla

⁸¹ Bazı kaynaklarda bu kişinin İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 212/827) olduğu söylenir. Ancak Me’mun’un mektubunun 218/833’de Kûfe’ye ulaştığı düşünüldüğünde kaynaklar arasında isim karışıklığının olduğu söylenebilir. Zira Ebû Hanîfe’nin torunu İsmâil b. Hammâd 212/828’de vefat etmiştir. Me’mun’un mektubu Kûfe’ye ulaştığında İsmâil b. Hammâd hayatta değildir. Hatîb el-Bağdâdî, bu kişiyi Ebû Hanîfe evladından birisi olarak kaydeder. Zehebî ise isim vermeyip Kûfe’de imtihana çekilen ilk kişiyi *fûlan* (falan kimse) olarak zikreder. (Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/310; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi’l-Kemâl fî esmâi’r-Ricâl*, thk. Eymen Selâme vd. (Kahire: el-Fârûku’l-Hadesiyye, 1425/2004), 7/330; Mustafa Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 76.

⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/310; Mizzî, *Tehzîb*, 23/214; Zehebî, *Siyer*, 10/149; a.mlf., *Tezhîbü tehzîbi’l-kemâl*, 330.

⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/310; Mizzî, *Tehzîb*, 23/215; Zehebî, *Siyer*, 10/149; Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri”, 1543.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî ed-Dımaşkî, *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe*, thk. Zahid el-Kevserî, çev. İsmail Karagözoğlu, (İstanbul: Kayıhan y., 2015), 42.

zikretmiştir.⁸⁵ Mihne hadisesinde Fadl b. Dükeyn'in herhangi bir ceza aldığına dair bir bilgi ise kaynaklarda zikredilmemiştir.

1.1.3.2. Halk Hareketleri ve İsyanlar

Kûfe, kuruluşundan itibaren, gerek kozmopolit bir yapıya sahip olması gerekse idarecilerin yönetimleri nedeniyle bir türlü siyasî sükûnete kavuşamamış ve birçok isyana tanıklık etmiştir. Hz. Osman döneminde başlayan isyanlar Hz. Ali döneminde de devam etmiştir. Hz. Ali ile Muâviye arasında cereyan eden Sıffin savaşında Kûfeliler, Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Bu savaşta Hâricîler adında yeni bir oluşum ortaya çıkmıştır.⁸⁶ Hariciler birçok isyan hareketinde rol oynamışlardır.

Kûfe'de meydana gelen ilk isyan hareketi Hucr b. Adî (ö. 51/671) tarafından gerçekleştirilmiştir. Tamamen sivil bir muhalefet olan bu hareket, Emevîler tarafından acımasız bir şekilde bastırılmıştır.⁸⁷

Muâviye'nin hilafetinin son zamanlarında Hâricî bir grup Kûfe'de ayaklanmıştır. Kûfe valisi Abdurrahman Ümmü'l-Hakem'in (ö. 66/685-686) 59/678 yılı başında Hâricî isyanını bastırması ve şehrin yakınında bulunan Bânikya'da âsilerin hemen hemen hepsini ortadan kaldırması bir bakıma Kûfe Hâriciliği'nin sonu olmuştur.⁸⁸

Muâviye'nin ölümünden sonra tahta dini yönü zayıf olan Yezîd'in getirilmesi Kûfe halkında büyük bir rahatsızlığa yol açmıştır.⁸⁹ Kûfeliler, Hz. Hüseyin'e binlerce mektup ve heyetler göndererek Kûfe'ye davet edip halife yapmak istemişlerdir.⁹⁰ Hz. Hüseyin, amcası oğlu Müslim b. Akil'i (ö. 60/680) kendisine beyat etmeleri amacıyla Kûfelilere göndermiştir.⁹¹ Müslim b. Akil, Kûfelilerin biatini alıp Hz. Hüseyin'e mektup yazmış, bu sırada Kûfe'deki Emevî taraftarları Yezîd'i durumdan haberdar etmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/786), Müslim b. Akil ile ona yardımcı olan Hâni' b. Urve'yi (ö. 60/680) yakalatıp öldürtmüştür. Böylece Hz. Hüseyin

⁸⁵ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nibü'l-hatîb alâ mâ sâkahu fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l- ekâzîb*, thk. Ahmed Hayrî, (İskenderiye: Mektebetü'l-İskendireyye, 2010), 333.

⁸⁶ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/ 332-334; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 27.

⁸⁷ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, 124.

⁸⁸ Avcı, "*Kûfe*", 26/341.

⁸⁹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, 128; Ünal Kılıç, "Yezîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/513-514.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, 4/24-25; Avcı, "*Kûfe*", 26/341.

⁹¹ Halife Hayyât, *Tarih*, 284; İsmâil Yiğit, "Müslim b. Akil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/91-92.

tarafından başlatılmak istenen mücadele henüz başlamadan bitmiştir.⁹² Bu durumdan haberdar olmayan Hz. Hüseyin, Kûfe'ye yakın Kerbelâ denilen yere geldiğinde burada şehit edilmiştir. (61/680-681).⁹³

Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden bir süre sonra Kûfe'de, Hz. Hüseyin'i ilk başta davet edip daha sonra sözlerinden cayarak onun öldürülmesine sebep oldukları için pişmanlık duyan ve "Tevvâbîn" adı verilen bir topluluk ortaya çıkmıştır.⁹⁴ Süleyman b. Surad (ö. 65/685) liderliğinde isyan eden Tevvabîn hareketi mensuplarının başlatmış olduğu bu hareket, Emevî kumandanlarından Husayn b. Nümeyr (ö. 67/686) tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış, isyancılar kılıçtan geçirilmiştir.⁹⁵

Kûfe'de Emevîlere karşı yapılan diğer bir isyan hareketi Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) hadisesidir. Muhtâr es-Sekafî hareketi, Kûfe'de "Tevvâbîn" hareketinin gerçekleştiği zemin üzerinde ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Muhtâr es-Sekafî bu isyan neticesinde öldürülmüştür.⁹⁷

Emevîler döneminde Şebib b. Yezîd ile Haccâc'ın Horasan valiliğini yapan Kûfeli Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as b. Kays el-Kindî (ö. 85/704) bir isyan hareketi başlatmış, bu isyan Haccâc tarafından bastırılmıştır.⁹⁸ Emevîler döneminde daha birçok küçük çapta isyan meydana gelmiştir.⁹⁹

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 4/39; Mustafa Öz, "Hâni' b. Urve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/32-33; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 31.

⁹³ Hayyât, *Tarih*, 287; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 4/80.

⁹⁴ Avcı, "Kûfe", 26/341.

⁹⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/410-411; Avcı, "Kûfe", 26/341.

⁹⁶ Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 93.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 4/243-249; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/458-460; Avcı, "Kûfe", 26/341.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 4/388-390; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/82-92; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/175-178; İslam Ansiklopedisi "SHabîb b. Yazid", *The Encyclopaedia of İslam*, New Eddition (Leiden: Brill, 1995), 9/164-165; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 35; Çelik, *Basra'da Hadis*, 61-65.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/45, 5/65-66, 5/202-206, 5/278, 5/289-290; Zettersteen, "Kûfe", 6/964; Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhâk b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/409-410; Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 313-316.

Kûfe, Abbâsîler döneminde de bazı siyasî çalkantılara sahne olmuştur. Nefsüzzekiyye (ö. 145/763), İbn Tabâtabâ (ö. 199/815) ve Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî (ö. 200/815) isyan hareketinde bulunmuşlar, bu isyan hareketleri de bastırılmıştır.¹⁰⁰

Netice itibarıyla Kûfe kuruluşundan itibaren bir türlü siyasî istikrara kavuşamamıştır. Şehir itikadî veya siyasî nedenlerle birçok muhalif hareketlere ve isyanlara sahne olmuştur.

Yukarıda zikredilen olaylar doğrudan Ebû Nuaym'ı etkilemese bile Şîilikle itham edilmesi gibi bazı olayların gelişmesinde dolaylı olarak onu etkilemiştir.

1.1.4. Kûfe'de İktisadi Yapı

İlk etapta askeri bir garnizon olarak kurulan Kûfe, kuruluşundan bir süre sonra sivilleşince şartlar değişmiş ve Hîre'nin yerini almıştı. Hîre, Fırat'a bağlı kanallarla sulanan çevresindeki topraklarda iyi bir ziraat merkezi olması yanında büyük bir ticaret merkezi, dericilik, kuyumculuk, bakırcılık, demircilik gibi zanaatlarla da tanınmaktaydı.¹⁰¹

Kûfe, Hîre'nin yerini alınca büyük bir ekonomik güce sahip olmuş, kısa sürede, Orta Mezopotamya'nın en büyük ticarî merkezi haline gelmişti.¹⁰² Ayrıca Kûfe'nin kurulduğu bölge öteden beri tarım merkezi olarak bilinmekteydi. Dolayısıyla bölgede yapılan tarım, hayvancılık, sanayisinin gelişmiş olması ve Hac mevsiminde oluşan kervan trafiği de Kûfe açısından önemli bir gelir kaynağı olmuştur.¹⁰³ Bu gelirler de şehrin ekonomik olarak büyümesinde ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

1.1.5. İlmî Yapısı

İlk dört halife dönemi genellikle fetih hareketleri ve iç karışıklıkları bastırma ile geçmiştir. Müslümanlar, İslâm'ın doğuşu kabul edilen bu dönemde Kur'an, hadis ve fıkıh gibi dinî konuları içeren ilimlerle uğraşmış, müsbet ilimlere ise çok fazla alâka göstermemişlerdir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/429-440, 5/441-450, 5/457-460, 6/262, 264, 6/268; Mustafa Öz, "Muhammed bin Abdullah el-Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/489-490; Ali Öngül, "Ebû's-Serâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/342-343; Mustafa Öz, "İbn Tabâtabâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 20/383-384.

¹⁰¹ Hüseyin Al ed-Dâkûki, "Hîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/122-124.

¹⁰² Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, 16.

¹⁰³ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 265-294.

¹⁰⁴ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (Kahire: Kelimât, 1352/1933), 171; Çelik, "Basra'da Hadis", 86.

Emevîler dönemi ise iç karışıklıkların çok fazla olduğu bir dönemdir. Bu sebeple Emevîler, İslâm medeniyetine çok fazla katkı sunamamışsa da Arap olmayan Müslümanların devlet sınırları içinde çoğalması sebebiyle birçok bilim dalında meşhur ilim adamlarının yetişmesine vesile olmuştur.¹⁰⁵ Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetleri hız kazanmış, devrin ilk akademik müessesesi olma ünvanını hak eden “Beytü’l-hikme” kurulmuştur. Abbâsîler devri, İslâm medeniyetinin zirveye çıktığı dönem olarak zikredilebilir.¹⁰⁶

İslâm medeniyetinin gelişme gösterdiği şehirlerden biri de Kûfedir.¹⁰⁷ Kûfe şehrinin gerçek manada ilmî bir kimlik kazanması, ilmiyle meşhur âlim sahâbîlerin buraya yerleşmesiyle olmuştur. Bu âlim sahâbîler ilim halkaları kurarak şehri İslâm âleminde tanınan büyük bir ilim merkezi haline getirmişlerdir.¹⁰⁸

Şehrin sivil bir yapıya kavuşmasıyla, özellikle tefsir, hadis, dil, tarih, fıkıh ve kıraat gibi ilimlerde birçok âlim yetişmiş, Kûfe merkezli ilmî ekoller ortaya çıkmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca Kûfe’de sosyal yapı içinde oldukça önemli bir yer tutan mevâlînin ilimle uğraşan kesiminin İslâmî verilere bağlı kalmakla birlikte kendi dinî ve kültürel birikimlerini de kullanmaları ilmî alanda bir metod değişimine yol açmıştır.¹¹⁰ Mevâlîlerin bu ilmî yapının içinde bulunması, Kûfe’nin ilmî yaşantısına dolayısıyla İslâm medeniyetine katkı sunmuştur.

1.1.5.1. Kûfeli Râviler

Bu bölümde Kûfe’de hayatlarını idame etmiş sahâbî, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve diğer râvilerin isimleri zikredilecektir.

Hz. Peygamber, kendisine tevdi edilen risâlet görevinde tebliğ ile memur olduğu gibi tebyîn ile de memurdu. Nitekim Veda haccında “Burada hazır bulunanlar, bulunmayanlara sözlerimi nakletsin” buyurarak sahâbeye öğrettiklerini

¹⁰⁵ Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 60.

¹⁰⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, thk. Serve Ukkâşe (Kahire: Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmmeli’l-Kitâb, 1413/1992), 33; Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90.

¹⁰⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 25.

¹⁰⁸ Ali Yüksek, “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe’nin Yeri”, *Turkish Studies* 9/5 (Ekim 2014), 2165; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 190; Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* (İstanbul: İFAV Yay., 2019), 86.

¹⁰⁹ S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 191, 193, 195, 197; Avcı, “Kûfe”, 26/341; Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 198-237.

¹¹⁰ Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 153-154.

aktarmalarını istemiştir.¹¹¹ Allah Resûlünün bu tavsiyesini emir telakki eden sahâbe nesli bu uğurda; güçlerini, vakitlerini ve mallarını harcamaktan geri durmamışlar; vatanlarını, eşlerini ve çocuklarını arkalarında bırakmış, uzak diyarlara göçmüşlerdir.¹¹² Sahâbe, Allah resulünden öğrenmiş olduklarını gittikleri yerlerde ilim halkaları kurarak kendilerinden sonraki neslinden çok sayıda âlim, muhaddis ve fâkih yetiştirmişlerdir. Onlar da kendilerine emanet edilen bu ilmî mirası devam ettirmişlerdir. İslâm medeniyetinin teşekkülünde ilk halkayı oluşturan sahâbe, ilk kurulan şehirlerden biri olan Kûfe'ye de gitmiş, burayı İslâmî ilimlerin ana merkezlerinden biri haline getirmişlerdir.¹¹³ Kûfe'ye yerleşen sahâbe başta Hz. Peygamberden işittikleri olmak üzere sahip oldukları bilgi ve kültürü de Kûfe'ye getirmiş, bu birikimi gerek bizzat tatbik ve gerekse nakil yoluyla tâliplerine intikal ettirmişlerdir. Böylece başta Hz. Ali ve İbn Mes'ûd olmak üzere bu sâhabîler Kûfe'de birer ekol haline gelen fıkıh, tefsir ve kıraat çalışmalarının temellerini atmışlardır.¹¹⁴

Önceleri bir ordu karargâhı olarak kurulan Kûfe şehri¹¹⁵, bilâhare birçok büyük sahâbînin buraya yerleşmesi ve Hz. Ali'nin de gelip orayı kendine merkez yapması ile kısa zamanda çok önemli bir ilmî merkez hüviyetine de kavuşmuştur.¹¹⁶ Kûfe'ye yerleşen sahâbî sayısı konusunda İbrâhim en-Nehâî, yetmiş Bedir'e katılanlardan olmak üzere toplam üç yüz sahâbînin yerleştiğini söylemiştir.¹¹⁷ İbn Sa'd (ö. 230/845) eserinde "Kûfe'ye gelen Sahâbeler" başlıklı kısmında yüz otuz civarında sahâbeye yer vermiştir.¹¹⁸

Kûfe'ye gelen sahâbîler arasında hadis rivâyet eden birçok sahâbe bulunmaktadır. Kûfe'de yaşamış olan ve hadis rivâyet eden bazı râvî sahâbenin isimleri ve vefât tarihleri şu şekildedir.

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühêyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "İlim", 9; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Hac", 446.

¹¹² Seyyid Muhammed Nuh, *Sahâbe Neslinin Hadis İlmine Katkıları*, çev. Mehmet Eren (İstanbul: Ravza Yay., 2010), 109.

¹¹³ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 189-190; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* 86-87.

¹¹⁴ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 242.

¹¹⁵ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 491.

¹¹⁶ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 190.

¹¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/89.

¹¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/5-66.

1. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)¹¹⁹
2. Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652)¹²⁰
3. Huzeyfe b. el-Yemân el-Yemânî (ö. 36/656)¹²¹
4. Habbab b. Eret et-Temimî (ö. 37/657)¹²²
5. Ammâr b. Yâsir el-Ansî (ö. 37/657)¹²³
6. Sehl b. Huneyf el-Evsî (ö. 35/658)¹²⁴
7. Karaza b. Ka'b el-Hazrecî (ö. 40/661)¹²⁵
8. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662)¹²⁶
9. Mugîre b. Şu'be es-Sekafî (ö. 50/670)¹²⁷
10. Cerîr b. Abdullah el-Bacelî (ö. 51/671)¹²⁸
11. Sa'd b. Ebî Vakkâs el-Kureysî (ö. 55/675)¹²⁹
12. Semüre b. Cündeb el-Fezarî (ö. 59/678)¹³⁰
13. Nu'mân b. Beşîr el-Hazrecî (ö. 64/683)¹³¹
14. Zeyd b. Erkam el-Ensârî (ö. 66/685)¹³²
15. Adî b. Hatîm et-Tâî (ö. 67/686)¹³³

¹¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/91; Hayyât, *Tabakât*, 126; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 522; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 871; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/464.

¹²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/93; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Hâlife b. Hayyât, *Kitâbu't-tabakât*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Bağdâd: Câmiâtü'l-Bağdâd, 1387/1967), 128; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdülberr en-Nemerî İbn Abdülberr, *el-İsti'âb fi mârifeti'l-Ashâb*, thk. Âdil Mürşid (Ürdün: Darü'l-A'lâm, 1423/2002), 412; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fi mârifeti's-Sahâbe* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 736; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/201.

¹²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/94; Hayyât, *Tabakât*, 130; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 138; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 260; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/39.

¹²² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/93; Hayyât, *Tabakât*, 130; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 206; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 335; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/221.

¹²³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/93; Hayyât, *Tabakât*, 134; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 481; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 890; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/473.

¹²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/93; Hayyât, *Tabakât*, 135; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 307; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 526; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/165.

¹²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/95; Hayyât, *Tabakât*, 136; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 621; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 1007; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/335.

¹²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/94; Hayyât, *Tabakât*, 132; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 851; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 1406; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/322.

¹²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/97; Hayyât, *Tabakât*, 131; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 665; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 1161; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/156.

¹²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/99; Hayyât, *Tabakât*, 138; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 120; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/581; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 180.

¹²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/92; Hayyât, *Tabakât*, 126; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 275; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/74.

¹³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/108; Hayyât, *Tabakât*, 181; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 300; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 518; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/150.

¹³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/122; Hayyât, *Tabakât*, 136; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 723; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 1193; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/346.

¹³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/96; Hayyât, *Tabakât*, 136; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 248; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 422; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/487.

16. Berâ b. Azib el-Ensârî (ö. 71/690?)¹³⁴
17. Câbir b. Semüre es-Suvaî (ö. 74/694)¹³⁵
18. Abdullah b. Ebî Evfa el-Eslemî (ö. 87/706)¹³⁶
19. Nu'mân b. Mukarrin el-Müzenî (ö. ?)¹³⁷
20. Ya'lâ b. Mürre es-Sekafî (ö. ?)¹³⁸
21. Üsâme b. Şerik es-Sa'lebî (ö. ?)¹³⁹

1.5.1.2. Tabîin Râviler

Sahâbe'den sonraki nesil olan tâbiîn,¹⁴⁰ gerek hadis rivayetinde ve gerekse İslâm dininin daha sonraki nesillere öğretilmesinde büyük rolleri ve hizmetleri olmuştur. Tâbiîn nesli, sahâbe ile tebeu't-tâbiîn arasında yaşamış, sahâbeden öğrendiği ilimleri kendilerini takip eden nesil olan tebeu't-tâbiîne aktararak arada çok önemli bir köprü işlevi görmüştür. İslâmî ilimlerin çoğuna ait eserler onların devrinde tedvin ve tasnif olunmaya başlanmış, usûle ait birçok kural onlar tarafından ortaya konulmuştur.¹⁴¹ İsnad sisteminin ve ricâl tenkidinin yaygınlık kazanması tâbiîn döneminin ayırt edici özellikleridir. İsnad uygulamasının başlangıcı için bir tarih belirtmek güçtür. Fakat tâbiîn âlimleri, sahâbe döneminde ilk örnekleri görülen isnad uygulamasının teorik temellerini oluşturma yolunda en önemli adımı attıkları gibi rivayetleri isnadla birlikte aktarmaya gayret etmişlerdir.¹⁴²

Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından hadislerin bir arada toplanması (tedvin) emri verilerek¹⁴³ hadislerin muhafazası ve sonraki nesillere aktarılması tâbiîn döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu durum tâbiîn neslinin Hz. Peygamber'den tevarüs

¹³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/99; Hayyât, *Tabakât*, 133; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 577; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 837; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/205.

¹³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/95; Hayyât, *Tabakât*, 130; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 80; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 105; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/411.

¹³⁵ İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 116; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/542; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 163; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/101; Hayyât, *Tabakât*, 131.

¹³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/98; Hayyât, *Tabakât*, 137; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 382; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 641; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/16.

¹³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/96; Hayyât, *Tabakât*, 128; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 726; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 1201; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/357.

¹³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/113; Hayyât, *Tabakât*, 131; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 766; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 273; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/540.

¹³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/103; Hayyât, *Tabakât*, 130; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 47; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 30; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/203.

¹⁴⁰ Tâbiîn: Hz. Peygamberin ashabından herhangi birine mülaki olan ve onunla sohbeti bulunan kimseye (çoğulu: Tâbiûn) denilmiştir. Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 173.

¹⁴¹ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 173.

¹⁴² Arif Ulu, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/328-330.

¹⁴³ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977), 203.

eden ilmin muhafazasında ve aktarılmasında ne denli önemli bir görevi ifâ ettiklerini göstermektedir.

Kûfe’de yaşamış ve muhaddis olan tâbiîn râvilerinden bazılarının isimleri şu şekildedir.

1. Alkame b. Kays el-Ensârî (ö. 62/829)¹⁴⁴
2. Mesrûk b. el-Ecda‘ el-Hemedanî (ö. 63/683)¹⁴⁵
3. Esved b. Yezîd en-Nehaî (ö. 75/694)¹⁴⁶
4. Zeyd b. Vehb el-Cühenî (ö. 83/702)¹⁴⁷
5. Abdurrahman b. Ebî Leyla el-Ensârî (ö. 83/702)¹⁴⁸
6. Kays b. Ebî Hâzim el-Becelî (ö. 97/715)¹⁴⁹
7. Saîd b. Cübeyr el-Esedî (ö. 94/713)¹⁵⁰
8. İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714)¹⁵¹
9. Ebû Berde el-Eş‘arî (ö. 104/722)¹⁵²
10. Amr b. Şürâhbil el-Hemdânî (ö. 63/683)¹⁵³
11. Âmir b. Şerâhîl eş-Şa‘bî (ö. 103/722)¹⁵⁴
12. Amr b. Abdullah es-Sebiî (ö. 127/745)¹⁵⁵
13. Hakem b. Uteyb el-Kindî (ö. 113/731?)¹⁵⁶

1.5.1.3. Tebeu’t-Tâbiîn ve Diğer Râviler

Tebeu’t-tâbiîn,¹⁵⁷ tâbiîn nesli arasında yetişmiş ve onlardan hadis ve diğer ilimleri tahsil etmişlerdir. Tâbiîn döneminde Ömer b. Abdülazîz’in tâlimatı ile başlayan tedvin faaliyeti tebeu’t-tâbiîn devrinde gelişerek devam etmiştir.¹⁵⁸ Tebeu’t-

¹⁴⁴ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/146; Hayyât, *Tabakât*, 147; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu‘fi Buhârî, *et-Târihu’l-kebir* (Haydarabad: Dairetü’l-Meârifu’l-Osmaniyye, ts.), 7/41.

¹⁴⁵ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/138; Hayyât, *Tabakât*, 149; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 8/35.

¹⁴⁶ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/134; Hayyât, *Tabakât*, 148; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 1/449.

¹⁴⁷ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/160; Hayyât, *Tabakât*, 157; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 3/407.

¹⁴⁸ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/166; Hayyât, *Tabakât*, 150; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 6/390.

¹⁴⁹ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/132; Hayyât, *Tabakât*, 151; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 7/145.

¹⁵⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/267; Hayyât, *Tabakât*, 280; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 3/461.

¹⁵¹ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/279; Hayyât, *Tabakât*, 157; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 1/290.

¹⁵² İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/277; Hayyât, *Tabakât*, 158; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 6/447.

¹⁵³ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/163-165; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 6/341-342.

¹⁵⁴ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/259; Hayyât, *Tabakât*, 156; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 6/450.

¹⁵⁵ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/216; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 6/347.

¹⁵⁶ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/323; Hayyât, *Tabakât*, 162; Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 2/344.

¹⁵⁷ Tebeu’t-Tâbiîn: Tebeu’t-Tâbiînmü’min olarak tâbiilerle görüşüp onlardan rivâyette bulunanlar diye tarif etmek mümkündür. İ. Lütü Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yay., 2015), 79.

¹⁵⁸ Arif Ulu, “Tebeu’t-Tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/217-218.

tâbiîn devri, hadis tahammülü ve rivayeti usûllerinin en mükemmel şekle girdiği devir sayılır. Bu dönemde hadislerin, rastgele toplanıp sahifelerde sıralanmasıyla yetinilmemiş, aynı zamanda, hadisler konularına göre tasnife tâbi tutulmuştur.¹⁵⁹ Çalışma konumuz olan Ebû Nuaym, bu üçüncü nesil içinde yaşamıştır. Dönemin büyük hadis âlimlerinden dersler almış, Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve diğer meşhur muhaddislere hocalık yapmıştır.

Kûfe'de yaşamış olan tebeu't-tâbiîn hadis âlimlerinden bazılarının isimleri şu şekildedir.

1. Sa'd b. Evs el-Absî (ö. ?)¹⁶⁰
2. Muâviye b. İshak et-Teymî (ö. ?)¹⁶¹
3. Amr b. Mürre el-Cemelî (ö. 116/734)¹⁶²
4. Vâsıl b. Hayyân el-Esedî (ö. 127/745)¹⁶³
5. Yahyâ b. Saîd et-Teymî (ö. 143/761)¹⁶⁴
6. Süleyman el-A'meş (ö. 148/765)¹⁶⁵
7. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)¹⁶⁶
8. Zâide b. Kudâme es-Sekâfî (ö. 161/778)¹⁶⁷
9. İsrâîl b. Yûnus (ö. 160/777?)¹⁶⁸
10. Fudayl b. İyâz (ö. 187/803)¹⁶⁹
11. Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn (ö.219/834)
12. Abdullah b. İdris el-Evdî (ö. 192/807-808)¹⁷⁰
13. Ebû Bekir b. Ayyâş el-Esedî (ö. 193/809)¹⁷¹
14. Hafs b. Gıyâs en-Nehaî (ö. 194/810)¹⁷²
15. Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812)¹⁷³

¹⁵⁹ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 176.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/349; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/53.

¹⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/329; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 7/333.

¹⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/258; Hayyât, *Tabakât*, 163; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 6/368.

¹⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/315; Hayyât, *Tabakât*, 160; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/171.

¹⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/423; Hayyât, *Tabakât*, 166; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/276.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331; Hayyât, *Tabakât*, 164; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/37.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/350; Hayyât, *Tabakât*, 168; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/93.

¹⁶⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/355; Hayyât, *Tabakât*, 169; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/432.

¹⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/352; Hayyât, *Tabakât*, 168; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 6/447.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/43; Hayyât, *Tabakât*, 284; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 2/56.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/362; Hayyât, *Tabakât*, 170; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 7/123.

¹⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/360; Hayyât, *Tabakât*, 170; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 5/47.

¹⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/362; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 2/370.

¹⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/365; Hayyât, *Tabakât*, 170; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/179.

1.2. Ebû Nuaym'ın Hayatı ve Kişiliği

Bu bölümde, Ebû Nuaym'ın hayatı ve ilmî kişiliği ele alınacak daha sonra da hadisçiliği üzerinde durulacaktır.

1.2.1. Doğumu ve Yaşadığı Dönem:

Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in bazı kaynaklarda 129/747 yılında doğduğu söylene de kabul edilen görüşe göre 130/748 yılı sonlarında Kûfe'de doğmuştur.¹⁷⁴ Ebû Nuaym, Emevîlerin son halifesi II. Mervân b. Muhammed dönemi (127-132/744-750) ile¹⁷⁵ Abbâsîlerin hüküm sürdüğü bir zamanda, Abbâsî halifeleri Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/750-754), Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775), Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785), Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786), Hârûn Reşîd (170-193/786-809), Emîn (193-198/809-813), Me'mûn (198-218/813-833) ve Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) dönemlerinde yaşamıştır.¹⁷⁶

1.2.2. İsmi, Nesebi, Künyesi ve Ailesi

Kaynaklarda zikredildiğine göre tam ismi, el-Fadl b. Amr b. Hammâd b. Züheyr b. Dirhem¹⁷⁷, el-Mülâî¹⁷⁸,¹⁷⁹ et-Teymî, et-Talhî¹⁸⁰, el-Kureşî¹⁸¹, el-Kûfî¹⁸² ve

¹⁷⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Büstî Fesevî, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1409/1989), 1/202; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/118; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/319; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/318; Zehebî, *Siyer*, 10/144; Mizzî, *Tehzîb*, 23/217; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/254; Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'rifî'l-Osmaniyye, 1378/1958), 1/373; Ebû Muhammed, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ Aynî, *Meğani'l-ahyar fi şerhi esâmi ricâli meânî'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1391/1971), 2/452; Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşihât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât*, (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1423/2002), 1/141.

¹⁷⁵ İsmâil Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/95.

¹⁷⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/37; Abdulkadir Macit vd., *Geçmişten Günümüze Hilafet* (İstanbul: İlem Yay., 2019), 133-138.

¹⁷⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/307; Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; Zehebî, *Siyer*, 10/142; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/250; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; Muhammed Mehdi vd., *Mevsuâtü'l-akvâl Ebî'l-Hasan ed-Darekutnî fi ricâli'l-hadis ve ilelihi* (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1422/2001), 1/517.

¹⁷⁸ Mülâe: Kadınların dışarıda örtündüğü elbise demektir. Bu elbiseyi satanlara ise Mülâî denir. (Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları* (Konya: Nükte Kitap, 2003), 153.

¹⁷⁹ Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/118; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/319; Ebû Bekir b. İsmâil İbn Halfûn, *el-Mu'lim bi-esmâ'i şüyûhi'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Âdil b. Sa'd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts), 493; Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; Zehebî, *Siyer*, 10/142; a.mlf., *Tezkire*, 1/372; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/251; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 162; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimaşkî Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1423/2002), 5/148.

¹⁸⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; Zehebî, *Siyer*, 10/142; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

Ahvelî'dir.¹⁸³ Künyesi Ebû Nuaym olup¹⁸⁴ bu künyesiyle meşhur olmuştur. Babası Amr'ın lakabı Dükeyn olduğu için kendisi de Dükeyn lakabıyla birlikte Fadl b. Dükeyn olarak da anılmıştır.¹⁸⁵ Talha b. Ubeydullah et-Teymî ailesinin mevlâsı olduğundan Kureşî, Talhî ve Teymî nisbeleriyle de zikredilmiştir.¹⁸⁶ Klasik kaynaklarda ailesi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak hadis rivayet ettiği için devletten atıyye¹⁸⁷ almasını kınayanlara evde on üç nüfusunun olduğunu söylemesiyle aile halkının on üç kişi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Tabakât kitaplarında tespit edebildiğimiz kadarıyla Suleyha veya Tuleyha adında bir kızının,¹⁸⁹ Abdurrahman ve Meysem adında da iki oğlunun ve Meysem'in oğlu Ahmed adında bir torununun olduğu zikredilmektedir.¹⁹⁰

1.2.3. Vefatı

Yaklaşık 89 yıl ömür süren Ebû Nuaym'ın vefatı ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Bazı kaynaklarda 218/833 yılının sonlarında¹⁹¹ vefat ettiği

¹⁸¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/319; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 493; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; Zehebî, *Siyer*, 10/142; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

¹⁸² Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; Zehebî, *Tezkire*, 1/372; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/251; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 162; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

¹⁸³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-'ilm ve'l-hadîs ve mine'd-Du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahhâbihim*, thk. AbdulalîmAbdulazîm el-Büstî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 2/205; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 493; Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; Zehebî, *Siyer*, 10/142; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/251; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

¹⁸⁴ Hayyât, *Tabakât*, 172; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/118; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Medine: el-Câmiatü'l-İslamiyye, 1404/1984), 1/846; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/307; Mizzî, *Tehzîb*, 23/197; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/251.

¹⁸⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 23/205; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 162; Kandemir, "Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn", 10/200.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/400; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/118; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Muhammed el-İsfahânî İbn Mende, *Esâmî meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbi (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1412/1991), 65; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 493; Zehebî, *Siyer*, 10/146; a.mlf., *Tezkire*, 1/372; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/111.

¹⁸⁷ Atıyye: Atâ'nın çoğulu olup Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilâtında feyden müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevî ve Abbâsîler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen addır. (Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/33).

¹⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/152.

¹⁸⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât an Ebî Nuaym*, 108; Zehebî, *Siyer*, 10/149; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/452.

²³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/400-401, Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/319.

¹⁹¹ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Mecdî b. Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 204; a.mlf., *Sikât*, 319; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/318; Mizzî, *Tehzîb*, 23/217; Zehebî, *Siyer*, 10/151-152; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/254.

söylense de genel kabule göre 219/834 yılında¹⁹² vefat etmiştir. İbn Sa‘d’ın (ö. 230/845) *Tabâkat’ında* kaydettiğine göre, Ebû Nuaym, 219/834 senesinin Şaban ayının sonlarındaki salı gecesi, (Pazartesi günü gece) Kûfe’de vefat etmiş ve aynı günde orada defnedilmiştir.¹⁹³ Vefatı, Abbâsî halifesi el-Mu’tasım-Billâh, Ebû İshak’ın (ö. 227/842) hilafeti döneminde gerçekleşmiştir.¹⁹⁴ Ayrıca kaynaklarda ölüm sebebi olarak boynunda bir yaranın çıktığı ve elinde oluşan vereşkin¹⁹⁵ vebası sebebiyle vefat ettiği zikredilmiştir.¹⁹⁶ Zehebî (ö. 748/1348), Fadl b. Dükeyn’in veba hastalığından dolayı vefat ettiğini dile getirmiş ve hadislerle dayanarak onun şehitlik mertebesine ulaştığını söylemiştir.¹⁹⁷

1.2.4. Tabakası

Tabaka, aynı ya da yakın asırda veya mekânda yaşayıp önemli bazı durumlar ve vasıflar bakımından ortak özellikleri bulunan insan topluluğu şeklinde tanımlanabilir. Tabakât kavramı ise İslâm telif geleneğinde kişilerin hayatlarını tabakalara ayırarak ele alan bir çeşit biyografi türünün adı olmuştur.¹⁹⁸

Alanının en meşhur eserlerinden birini telif eden ve aynı zamanda Ebû Nuaym’ın öğrencisi olan İbn Sa‘d¹⁹⁹ eserinde Fadl b. Dükeyn’i Kûfelilerin bulunduğu yedinci tabakada,²⁰⁰ Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55), on bir tabakaya ayırdığı Kûfeliler bölümünde dokuzuncu tabakada zikretmiştir.²⁰¹ İclî (ö. 261/875) dokuzuncu tabakada yer vermiştir.²⁰² İmâm Zehebî onu *Tezkiretü’l-Huffâz* isimli eserinde yedinci tabakada,²⁰³ *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ* eserinde ise tebe-i tâbiîn

¹⁹² İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/400; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 4/118; İbn Hibban, *Sikât*, 319; Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Meşyehatü İbni’l-Cevzî*, thk. Muhammed Mahfuz (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1427/2006), 70; İbn Halfûn, *el-Mu’lim*, 493; Zehebî, *Siyer*, 10/151; Zehebî, *Tezkire*, 1/372; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/319; Mizzî, *Tehzîb*, 23/217; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/254.

¹⁹³ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/401.

¹⁹⁴ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/401; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/319-320.

¹⁹⁵ Vereşkin: Vereşkin göğüs kırılması gibi bir anlam ifade etmektedir. Buradan hareketle bir tür verem hastalığı olduğu anlaşılmaktadır. (İbn Sa‘d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî’ İbn Sa‘d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, çev. Ahmet Aslan vd. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 8/519).

¹⁹⁶ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/401; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/319; Zehebî, *Siyer*, 10/151.

¹⁹⁷ Buhârî, *Cihâd*, 30; Tıb, 30; Müslim, *İmâre*, 166; Zehebî, *Siyer*, 10/151.

¹⁹⁸ Muhammed Aslan, “Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar”, *BÜİFD*7/10 (Aralık 2017), 275.

¹⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/307; Mizzî, *Tehzîb*, 23/204.

²⁰⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/400-401.

²⁰¹ Hayyât, *Tabakât*, 172.

²⁰² İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/205.

²⁰³ İbnü’l-Cevzî, *Meşyehat*, 70; Zehebî, *Tezkire*, 4/1530.

âlimlerinin onuncu tabakasında zikretmiştir.²⁰⁴ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) dokuzuncu tabakada değerlendirmiştir.²⁰⁵ Suyûtî (ö. 911/1505) *Tabakâtu'l-Huffâz* adlı eserinde yedinci tabakada zikretmiştir.²⁰⁶

1.2.5. Bid'atçılıkla İtham Edilmesi

Bazı kaynaklarda Ebû Nuaym şîlik ile itham edilmiştir.²⁰⁷ Kanaatimizce Ebû Nuaym, Hz. Ali'ye olan muhabbetinden dolayı diğer bazı âlimler gibi böyle bir ithama maruz kalmıştır. Nitekim Alî b. Medinî de Hz. Ali ve onun ailesine olan sevgisinden dolayı böyle bir duruma maruz kalmışlardır.²⁰⁸

Ebû Nuaym kendisini Şîlikle itham edenlere hafaza meleklerinin Muâviye'ye hakaret ettiğini kaydetmediğini söylemiştir.²⁰⁹ Bu da Ebû Nuaym'ın Şîlik'le bir alakasının bulunmadığını, bu ithamların yersiz olduğunu göstermektedir.²¹⁰

1.2.6. Heybet ve Cesareti

Ebû Nuaym İslâmın birçok güzel hasretlerini taşır, bu güzel hasletlerden dolayı üzerindeki heybet hissedilirdi. Ahmed b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 272/886) onun bu heybetli yapısı için şu sözleri dile getirmiştir. “Biz onun heybetinden, emîrin heybetinden daha çok korkardık.”²¹¹

Ebû Nuaym aynı zamanda cesaret sahibi bir kimse olup çevresinde İslâma ve edebe aykırı şeylerle karşılaştığı zaman karşısındaki kişi kim olursa olsun onu uyarır, o fiili işleyen kişiyi yaptığı işten vazgeçirmeye çalışırdı. Nitekim bir gün Bağdat'a gelen Ebû Nuaym burada münker bir olayla karşılaşmış, bunu engellemeye çalışırken tutaklanmıştı. Neticede olay zamanın halifesi Me'mûn'a intikal etmişti. Bu hadise kaynaklarda şu şekilde zikredilmiştir:

²⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 10/142, 722.

²⁰⁵ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tahrîr takrîbu't-tehzîb*, thk. Beşşar Avvad Marûf -Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 3/157; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîb Takrîbu't-tehzîb*, thk. Tarık b. Avdullah b. Muhammed Ebû Muaz (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1431/2010), 4/215.

²⁰⁶ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 162.

²⁰⁷ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Halil b. Muhammed el-Arabî (b.y, 1424/2003), 1/379

²⁰⁸ Mizzi, *Tehzîb*, 21/17; Zehebî, *Siyer*, 11/47; Çelik, “Basra'da Hadis”, 367.

²⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/312; Zehebî, *Siyer*, 10/151.

²¹⁰ Kandemir, “Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn”, 10/201.

²¹¹ Zehebî, *Siyer*, 10/151; a.mlf., *Tezkire*, 1/373.

Me'mûn, yönetim merkezi olarak kullandığı Merv'den Bağdat'a gelmeden (204/819) önce Bağdat'ta karışıklık hüküm sürmekteydi. Bu nedenle yetkili yetkisiz bazı kimseler iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak maksadıyla kendi bölgelerindeki insanları hapsediyor ve cezalandırıyorlardı. Me'mûn geldiğinde insanlar devlet başkanının etrafında toplanıp birlik ve düzen sağlandığından yetkisiz kişilerin emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker yapmalarını yasaklamıştı.²¹²

Bu dönemde Bağdat'a gelen Fadl b. Dükeyn bir askerin eliyle bir kadını taciz ettiğini görünce ona engel olmuştu. Bu asker de onu tutuklayıp emniyet amirine götürmüş, emniyet âmiri bu olayı Me'mûn'a bildirmişti. Ebû Nuaym Me'mun'un huzuruna getirilmişti. Me'mun onun ilmi seviyesini ölçmek için bazı fikhî sorular sormuş nihayetinde onun emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapmaya ehil biri olduğunu anlamış ve ona bu konuda müsaade etmişti.²¹³

Ebû Nuaym, münkeri işleyen kişi bir asker bile olsa onu engellemekten geri kalmamış, karşısındaki kişinin statüsü onu emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapmaktan alıkoymamıştır.

1.2.7. Ahlak ve Fazileti

Ebû Nuaym, dindar, güvenilir ve emanete riayet eden biriydi. Sıdk ehli olan Ebû Nuaym'ı doğruluk konusunda Ahmed b. Hanbel şu sözlerle övmüştür: Muhakkak ki Allah, Affân b. Müslim ve Ebû Nuaym'ın şanlarını sıdk ile yüceltmıştır.”²¹⁴

Fadl b. Dükeyn aynı zamanda tevazu sahibi biriydi. Kendisine kim olduğunu soran birine “Ben âcizlerin babasıyım.” demiştir.²¹⁵

Kaynaklarda Ebû Nuaym'ın zaman zaman latife yaptığı da zikredilmiştir.²¹⁶ Ali b. Abbas el-Mekânî (ö. 310/923) şöyle bir olayı nakletmiştir: “Hüseyin b. Amr el-Ankazî (ö. ?) diyordu ki: Bir adam Ebû Nuaym'ın kapısını çaldı. Ebû Nuaym kim O? dedi. Adam dedi ki: Benim. Ebû Nuaym: Ben kim? Adam dedi ki: Ben Âdemoğullarından bir adamım. Râvi dedi ki: Ebû Nuaym çıktı, adamın alnının ortasından öptü ve dedi ki: Merhaba hoş geldin! Âdemoğullarından kimsenin

²¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/311-312; Zehebî, *Siyer*, 10/150; Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri”, 1536.

²¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/311-312; Zehebî, *Siyer*, 10/150.

²¹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 23/207; Zehebî, *Siyer*, 10/150.

²¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/255.

²¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehat*, 70.

kalmadığını sanmıştım.”²¹⁷ Yine Ebû Avf el-Yezûrî (ö. ?) Fadl b. Dükeyn’den şunu nakletmektedir. “Süfyân es-Sevrî bana bir şey söyledi, ben de ona bir soru sordum. Bana dedi ki: “Sen yıldızları gündüz göremezsin.” Ben de ona dedim ki: Sen de bütün yıldızları gece göremezsin.” Bu cevap üzerine Sevrî güldü.”²¹⁸

1.2.8. İlmî Kişiliği

Fadl b. Dükeyn’in hocası Kasım b. el-Velîd el-Hemdânî’nin vefat tarihi (141/758) göz önüne alındığında küçük yaşlarda ilim tahsiline başladığı söylenebilir.²¹⁹ Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn 17 yaşındayken Süfyân es-Sevrî’nin ilim halkasına katılmış, 25 yaşına kadar ondan ders almıştır.²²⁰ Ayrıca ed-Dahhâk b. Müzâhim’e (102/720) ait okulda eğitim aldığı zikredilmiştir.²²¹ Ebû Nuaym hem ehl-i rey, hem de ehl-i hadis ekolüne mensup hocalardan ders almış ve her iki ekol için de herhangi bir olumsuz ifade kullanmamıştır. Onun yaşadığı dönemde ehl-i sünnet tabiri kullanılmamakla birlikte Abdulkâhir Bağdâdî’nin, ehl-i sünnet’in ehl-i re’y ve ehl-i hadis gruplarından oluştuğu ifadesi baz alındığında, onun ehl-i sünnet’in ilk temsilcilerinden biri olduğunu söylenebilir.

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), hayatında Ebû Nuaym ve Affân b. Müslim’den daha güvenilir birini görmediğini dile getirmiştir.²²² Fesevî (ö. 277/890), “Âlimlerimiz Ebû Nuaym’ın itkânda zirvede olduğuna icmaettiklerini ve onun hüccet olduğunu dile getirmiştir.”²²³

1.2.8.1. Tefsirci Kimliği

Ebû Nuaym hakkında bu alan ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte bazı kaynaklarda müfessir olarak kaydedildiği²²⁴ ve bir tefsir kaleme aldığı

²¹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 23/216; Zehebî, *Siyer*, 10/154.

²¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/308; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; Zehebî, *Siyer*, 10/152.

²¹⁹ Buhârî, *Târihu’l-kebir*, 7/167; Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri”, 1531.

²²⁰ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târih*, 148; Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri Üzerine”, 1531.

²²¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrût: Dâru’l-Afâki’l-Cedîde, ts.), 475.

²²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/316; Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; Zehebî, *Siyer*, 10/147; Zehebî, *Tezkire*, 1/373; el-Mar’aşlî, *Mu’cemü’l-meâcim*, 1/141.

²²³ Zehebî, *Tezkire*, 1/373; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/315; a.mlf., *Siyer*, 10/147; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; Muhammed Mehdi el-Müslimî vd., *el-Câmiû fi’l-cerh ve’t-ta’dil*, (Kahire: Âlemu’l-Kutub, 1412/1992), 2/361.

²²⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1403/1983), 2/33; S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 210.

zikredilmektedir.²²⁵ Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân* adlı eserinde bazı ayetlerin tefsirini yaparken Fadl b. Dükeyn kanalıyla aldığı 170 rivayeti nakletmiştir.²²⁶

1.2.8.2. Fıkıh İlmindeki Yeri

Ebû Nuaym'ın fikhî yönü hadis ilmindeki yeri kadar önemlidir. Bazı kaynaklarda kendisi fakih olarak tanıtılmaktadır.²²⁷ Fadl b. Dükeyn Bağdat'ta yaşanan bir hadise sebebiyle halife Me'mûn'un huzuruna getirildiğinde Me'mun kendisine miras hukuku ile ilgili bazı sorular sormuş, Ebû Nuaym da Me'mun'un sorduğu tüm soruları net bir şekilde cevaplamıştır.²²⁸ Fadl b. Dükeyn'in fikhî alanda sorulan bu sorulara kolayca ve hızlı bir şekilde doğru cevaplar vermesi onun fıkıh alanında da yetkin biri olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde gerek Buhârî'nin *Camiu's-Sahih*'inde fıkıh ile ilgili bablarda kendisinden çok sayıda hadis rivayet etmesi gerekse namaz, abdest, gusül gibi fikhî konulardaki hadisleri seçerek telif ettiği *Kitabu's-Salât*²²⁹ *Kitabû'l-Menâsik*²³⁰ ve *Kitabû'l-Mesâil fî'l-fikh*²³¹ adlı eserleri telif etmiş olması onun fikhî yönünün de kuvvetli olduğunu göstermektedir.

1.2.9. Hocaları

Ebû Nuaym; tefsir, fıkıh, hadis, kıraat, tarih ve ensâb gibi ilim alanlarında meşhur hocalarından ders almıştır.²³² Kaynaklarda Ebû Nuaym'ın hadis rivayet ettiği yüzün üzerinde hocasının ismi kaydedilmektedir. Zehebî, eserinde iki yüz üç hocasının ismini zikretmektedir.²³³ Yine Ebû Nuaym'ın sadece Süfyân es-Sevrî'nin

²²⁵ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 37; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/33.

²²⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 1/45, 2/285, 3/355, 4/116, 5/430, 6/243, 7/212, 8/343, 9/169, 10/284, 11/391, 12/55, 13/419, 14/576, 15/508, 16/253, 17/187, 18/132, 20/264, 22/417, 23/177, 24/648.

²²⁷ Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnaut- Muhammed el-Arnaut (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986), 3/93; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2/622; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe* (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslâmiye, 1414/1993), 46.

²²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/311-312; Zehebî, *Siyer*, 10/150.

²²⁹ Ebû Nuaym el-Fadl b. Amr b. Hammâd el-Mülâî Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, *Kitâbu's-Salât*, thk. Salâh b. Âiz eş-Şelâhî (Medine: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1417/1996).

²³⁰ Ebû'l-Ferrec Muhammed b. EbîYa'kûb b. İshak Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1431/2010), 375.

²³¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 375.

²³² Yazıcı, "Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri", 1532.

²³³ Zehebî, *Siyer*, 10/154.

yüz küsür hocasından hadis yazdığını söylemesi hocalarının sayısının bir hayli fazla olduğunu göstermektedir.²³⁴

Araştırmamızın kapsamını aşmamak için bu bölümde Fadl b. Dükeyn'in ilmî kişiliğine katkı sunan önemli bazı hocalarına kısaca değinmeye çalışacağız. Diğer hocalarının ise isimlerini vermekle iktifa edeceğiz.

A'meş (ö. 148/765)²³⁵

Kaynaklarda tam ismi Süleyman b. Mihrân²³⁶ olup künyesi Ebû Muhammed'dir.²³⁷ Aslen Taberistanlı olup Dübâverd'de doğmuştur.²³⁸ Kûfe'de doğduğu da rivayet edilmiştir.²³⁹ Babası Hz. Hüseyin'in şehadetine şahit olmuş (61/681),²⁴⁰ kendisi de bu elim hadisenin yaşandığı yıl²⁴¹ veya bir yıl önce doğmuştur.²⁴² Vefat tarihi kaynaklarda farklı olarak verilmekle birlikte kabul görülen ağırlıklı görüşe göre (Ebû Nuaym da bunlara dahil) 148 yılı Rebûlevvel ayında vefat etmiştir.²⁴³

İnsanlar mushaflarını ona arz ederek okuyuşlarını düzeltirlerdi.²⁴⁴ Kûfe'de Kur'an kıraatinin, ferâiz ilminin en önde gelen âlimlerindendi.²⁴⁵ İbn Mes'ûd'un rivayetlerini de yine en iyi o bilirdi.²⁴⁶ Kûfe'de zamanının en çok hadisini bilen kişiydi.²⁴⁷ Bu bilgisi ve güvenilirliği sayesinde "Mushaf" diye adlandırılmıştı.²⁴⁸

²³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 23/205; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252.

²³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331-333; Hayyât, *Tabakât*, 164; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/37-38; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 1/432-436; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/146-147; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/302-303; a.mlf., *Meşâhîr*, 848; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5-17; Mizzî, *Tehzîb*, 12/76-91; Zehebî, *Siyer*, 6/226-249; a.mlf., *Tezkire*, 1/154; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57-60; Mücteba Uğur, "A'meş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/54.

²³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/37; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/302; a.mlf., *Meşâhîr*, 848; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/76-91; Zehebî, *Siyer*, 6/226; a.mlf., *Tezkire*, 1/154; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57.

²³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/37; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/302; a.mlf., *Meşâhîr*, 848; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/76-91; Zehebî, *Siyer*, 6/226.

²³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5.

²³⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57.

²⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/332; Mizzî, *Tehzîb*, 12/87.

²⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331; Mizzî, *Tehzîb*, 12/87; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/8; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57-58.

²⁴² Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/38.

²⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/17; Mizzî, *Tehzîb*, 12/90; Zehebî, *Siyer*, 6/248; a.mlf., *Tezkire*, 1/154; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57-58.

²⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331.

²⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/331; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/85; Zehebî, *Siyer*, 6/228, 232, 235; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/58.

²⁴⁶ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/37; Mizzî, *Tehzîb*, 12/85; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/58.

²⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/8.

²⁴⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 12/86-87; Zehebî, *Tezkire*, 1/154; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/58.

Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713?),²⁴⁹ İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714)²⁵⁰ ve Mücâhid b. Cebr'den (ö. 103/721) ders almıştır.²⁵¹ Kendisinden es-Sevrî, Şu'be, Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), Şeybân b. Abdîrrahman (ö. 164/780), Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ el-Kattân ve İbn Uyeyne hadis rivayet etmiştir.²⁵² Ebû Nuaym, A'meş'ten sika olarak rivayet eden son râvidir.²⁵³ A'meş "imâm"²⁵⁴, "şeyhülislam"²⁵⁵ ve "seyyidü'l-muhaddisin"²⁵⁶ lakaplarıyla anılmıştır.

A'meş, ricâl âlimlerince "sika" ve "sebt" olarak değerlendirilmiştir.²⁵⁷ Rivayetleri başta Buhârî ve Müslim olmak üzere diğer *Kütüb-i sitte* müellifleri ile başka meşhur müellifler tarafından tahrîc edilmiştir.²⁵⁸

Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772)²⁵⁹

Kaynaklarda zikredildiğine göre tam ismi Mis'ar b. Kidâm b. Zühayr²⁶⁰ b. Ubeyde b. Hâris²⁶¹ el-Ömerî el-Kûfî'dir.²⁶² Künyesi EbûSeleme'dir.²⁶³ Sürekli

²⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/78; Zehebî, *Siyer*, 6/227.

²⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/77; Zehebî, *Siyer*, 6/227; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57.

²⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/79; Zehebî, *Siyer*, 6/227.

²⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/5; Mizzî, *Tehzîb*, 12/81-82; Zehebî, *Siyer*, 6/227.

²⁵³ Mizzî, *Tehzîb*, 10/146.

²⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/226.

²⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/226; a.mlf., *Tezkire*, 1/154.

²⁵⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 12/88.

²⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/17; Mizzî, *Tehzîb*, 12/89; Zehebî, *Siyer*, 6/226; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/57-58.

²⁵⁸ Bk. Buhârî, "Ezan", 31; Müslim, "İmân", 24; Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdzî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Menâsik", 7; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir -Muhammed Fuâd Abdülbâkî – İbrâhim Âtvâ (Mısır: Şeriketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Vudû", 15; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.), "Ticârât", 9; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *el-Müctebâ mine's-sünen*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbuâtî'l-İslamiyye, 1406/1986), "Buyû", 1; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Müsnedu İbn Ebî Şeybe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Âzâzî -Ahmed b. Ferid el-Mezidî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 2/77; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Âdil Mürşid- Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 2/136; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fadl Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, (Riyad: Dâru'l-Muğnîli'n-neşri ve't-tevzî', 1412/2000), "Zekât", 3; ; Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâburî İbn Huzeyme, *Sahîh-i İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/91; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1408/1998), 16/62.

²⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Hayyât, *Tabakât*, 168; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/13; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/274-275; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368-369; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/507-508; a.mlf., *Meşâhîr*, 200; Mizzî, *Tehzîb*, 27/465-470; Zehebî, *Siyer*, 7/163-173; Zehebî, *Tezkire*, 1/188-190; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/241-243; İbrâhim Hatîboğlu, "Mis'ar b. Kidâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/175-176.

²⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/13; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/274; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368; Mizzî, *Tehzîb*, 27/465; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/241.

annesinin hizmetinde bulunan Mis'ar, annesini yalnız bırakmamak için bulunduğu şehri terk edememiş, başka bir şehre ilim yolcuğu için çıkmamış, sadece bulunduğu şehirde hadis rivayet etmiştir.²⁶⁴ Hâfızasının güçlü olması ve itkanından dolayı "Mushaf",²⁶⁵ görüşlerinin doğruluk ölçüsü kabul edilmesi sebebiyle de "Mîzân" diye anılmıştır.²⁶⁶ Oğlu Muhammed b. Mis'ar'dan aktarıldığına göre babası Kur'an'ın yarısını okumadan uyumazdı.²⁶⁷ İlim ve verâyı kendisinde toplamıştı.²⁶⁸ Mis'ar b. Kidâm 155/772 yılında vefat etmiştir.²⁶⁹

Süfyân b. Uyeyne, Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hasan el-İclî, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi hadis tenkitçileri Mis'ar'ın "sika" olduğunu belirtmiş;²⁷⁰ Hişâm b. Urve ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân o devirde Kûfe'de Mis'ar gibi güvenilir bir kişinin bulunmadığını söylemiştir.²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî ve Mis'ar'dan gelen rivayetlerde teâruz bulunup ihtilâfa düşüldüğünde daha mütkın, hadisi ceyyid ve senedi daha âlî olması sebebiyle Mis'ar'ın görüşünün tercih edilmesi gerektiğini, hadis hâfızı Hureybî de (ö.213/828) Mis'ar dışında herkesin aleyhinde konuşulduğunu belirtmiştir.²⁷² Fadl b. Dükeyn, Mis'ar'ın hadis rivayetinde en güvenilir kişi olduğunu, daha sonra Sevrî, ondan sonra da Şu'be'nin ismini zikretmiş,²⁷³ Mis'ar'ın rivayet ettiği hadislerin sadece bir tanesinde hata yaptığını söylemiştir.²⁷⁴ Ebû Hatîm, Ebû Nuaym'ın Mis'ar'dan beş yüz kadar hadis hıfzettiğini ve lafızlarında hiçbir değişiklik yapmadan naklettiğini söylemiştir.²⁷⁵

²⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Mizzî, *Tehzîb*, 27/461-462; Zehebî, *Siyer*, 7/163; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/241.

²⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Mizzî, *Tehzîb*, 27/461; Zehebî, *Siyer*, 7/163; a.mlf., *Tezkire*, 1/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/241.

²⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/13; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/507; Mizzî, *Tehzîb*, 27/462; Zehebî, *Siyer*, 7/163; a.mlf., *Tezkire*, 1/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/241.

²⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Zehebî, *Siyer*, 7/166.

²⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368, 369; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/508; Zehebî, *Tezkire*, 1/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242-243.

²⁶⁶ Hatîboğlu, "Mis'ar b. Kidâm", 30/175.

²⁶⁷ Zehebî, *Tezkire*, 1/189.

²⁶⁸ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368; Zehebî, *Siyer*, 7/166.

²⁶⁹ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/13; Mizzî, *Tehzîb*, 27/468; Zehebî, *Siyer*, 7/173; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/369; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/274; Hatîboğlu, "Mis'ar b. Kidâm", 30/176.

²⁷¹ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/13.

²⁷² İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/369; Hatîboğlu, "Mis'ar b. Kidâm", 30/176.

²⁷³ Zehebî, *Siyer*, 7/173.

²⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 7/173; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 7/62; Mizzî, *Tehzîb*, 23/213; Zehebî, *Siyer*, 10/148; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; Kandemir, "Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn", 10/200.

Mis‘ar’ın hocalarından bazıları Avn b. Abdullah (ö. 110/728?),²⁷⁶ Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732),²⁷⁷ Simâk b. Harb (ö. 123/741), Süleyman el-Â‘meş ve Hammâd b. Seleme’dir. (ö. 167/784)²⁷⁸ Kendisinden; Süfyân es-Sevrî,²⁷⁹ Şu‘be,²⁸⁰ İbn Mübârek²⁸¹ Yahyâ el-Kattân,²⁸² Süfyân b. Uyeyne,²⁸³ Vekî‘ b. Cerrâh²⁸⁴ ile birçok muhaddis rivayette bulunmuştur. Hadisleri *Kütüb-i sitte* ve diğer temel hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.²⁸⁵

İsrâîl b. Yûnus es-Sebî (ö. 160/777 ?)²⁸⁶

Kaynaklarda belirtildiğine göre adı İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshak es-Sebî²⁸⁷ olup künyesi Ebû Yûsuf’tur.²⁸⁸ 100/718 yılında dünyaya gelmiştir.²⁸⁹ Babası Yûnus (ö. 152/769), dedesi Ebû İshak (ö. 127/745) ve kardeşi İsâ b. Yûnus (ö. 187/803) rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’debulunan meşhur birer hadis hâfızı idiler.²⁹⁰ Kaynaklarda zikredildiğine göre 160/777 yılında vefat etmiş olup 161/778 veya 162/778 yılında vefat ettiği ifade olunmuştur.²⁹¹ Buhârî ve Müslim onun rivayetlerini delil olarak kullanmışlardır.²⁹² Dedesi Ebû İshak es-Sebî, başta olmak üzere Simâk b. Harb (ö. 123/741),²⁹³ Mansur b. Mu‘temir (ö. 132/750),²⁹⁴ Hişâm b. Urve (ö. 146/763) ve

²⁷⁶ Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 8/13; Mizzî, *Tehzîb*, 27/463.

²⁷⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 27/464.

²⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁷⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 27/464; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 8/13; Zehebî, *Siyer*, 7/164; a.mlf., *Tezkire*, 1/188.

²⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/507; Mizzî, *Tehzîb*, 27/464.

²⁸¹ Mizzî, *Tehzîb*, 27/464; Zehebî, *Siyer*, 7/164; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁸² Mizzî, *Tehzîb*, 27/464; Zehebî, *Siyer*, 7/164; a.mlf., *Tezkire*, 1/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁸³ Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 4/13; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368; Mizzî, *Tehzîb*, 27/464; Zehebî, *Siyer*, 7/164; a.mlf., *Tezkire*, 1/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁸⁴ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/368; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/507; Mizzî, *Tehzîb*, 27/464; Zehebî, *Siyer*, 7/164; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/242.

²⁸⁵ Bk. Buhârî, “Teheccüd”, 6; Müslim, “Hac”, 65; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 12; Tirmizî, “Hudûd”, 14; İbn Mâce, “Edeb”, 56; Nesâî, “İftitâh”, 32; İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 2/77; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/518; Dârimî, “Fedâilu’l-Kur’an”, 16; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/335; İbn Hibbân, *Sahîh*, 15/308.

²⁸⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/352; Hayyât, *Tabakât*, 164; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 2/56; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1/222; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/330-331; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/79; a.mlf., *Meşâhîr*, 200; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/476-483; Mizzî, *Tehzîb*, 2/515-524; Zehebî, *Siyer*, 7/355-361; a.mlf., *Tezkire*, 1/214-215; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/248-250; M. Yaşar Kandemir, “Sebî, İsrâîl b. Yûnus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/249.

²⁸⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/352; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/330; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/79; Zehebî, *Tezkire*, 1/214; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/248.

²⁸⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/352; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/330; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/79; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/477.

²⁸⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/79; Mizzî, *Tehzîb*, 2/524; Zehebî, *Siyer*, 7/356; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/250.

²⁹⁰ Kandemir, “Sebî, İsrâîl b. Yûnus”, 249.

²⁹¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/352; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/79; Mizzî, *Tehzîb*, 2/524; Zehebî, *Siyer*, 7/360-361; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/250.

²⁹² Zehebî, *Siyer*, 7/358.

²⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/476; Mizzî, *Tehzîb*, 2/516; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

²⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/476; Mizzî, *Tehzîb*, 2/517.

A‘meş‘den²⁹⁵ hadis rivayet etmiştir. Muhammed b. İshak (ö. 150/767), Vekî‘, Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-814),²⁹⁶ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî (ö. 261/875) ondan hadis ahzetmişlerdir.²⁹⁷

İsrâil b. Yûnus dedesi Ebûİshak’tan çok fazla sayıda hadis rivayet etmiş olup onun hadislerini Kur’an’dan bir sûre ezberler gibi ezberlediğini ifade etmiştir.²⁹⁸ Muhaddisler, dedesi Ebû İshak’ın rivayetleri ile ilgili ihtilafa düştükleri zaman oğlu Yûnus b. İshak’a başvurduklarında, onları kendi oğlu İsrâil’e yönlendirmiş ve onun bu konuda daha sağlam olduğunu ifade etmiştir.

İsrâil b. Yûnus, ricâl âlimlerince “sika”,²⁹⁹ “hüccet”,³⁰⁰ “sadûk”,³⁰¹ “sâlihu’l-hadis”³⁰² ve “hâfız”³⁰³ olarak değerlendirilmiştir. Nesâî ise, “leyse bihibe’s” diye nitelendirmiştir.³⁰⁴ *Kütüb-i Sitte* müellifleri tarafından hadisleri rivayet edilmiştir.³⁰⁵ Diğer meşhur hadis kaynaklarında da rivayetleri tahrîc edilmiştir.³⁰⁶

Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ³⁰⁷

Kaynaklarda adı Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî³⁰⁸ şeklinde zikredilmiş olup künyesi Ebû Abdullah’tır.³⁰⁹ Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) döneminde³¹⁰ 97/715 yılında dünyaya gelmiştir.³¹¹ Bazı kaynaklarda doğum yılı

²⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/476; Mizzî, *Tehzîb*, 2/516; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

²⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/476; Mizzî, *Tehzîb*, 2/517.

²⁹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 2/517.

²⁹⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/79; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/330; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/478; Zehebî, *Siyer*, 7/356; a.mlf., *Tezkire*, 1/214; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

²⁹⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/352; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1/222; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/331; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/481; Mizzî, *Tehzîb*, 2/521; Zehebî, *Siyer*, 7/357; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

³⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 7/355; a.mlf., *Tezkire*, 1/214.

³⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/481; Mizzî, *Tehzîb*, 2/521; Zehebî, *Siyer*, 7/357; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

³⁰² Mizzî, *Tehzîb*, 2/521; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

³⁰³ Zehebî, *Siyer*, 7/355; a.mlf., *Tezkire*, 1/214.

³⁰⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 2/523; Zehebî, *Siyer*, 7/357; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/250.

³⁰⁵ Bk. Buhârî, “Bed’ul-Halk”, 16; Müslim, “Siyâm”, 19; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 42; Tirmizî, “Salât”, 148; İbn Mâce, “Dua”, 3; Nesâî, “Müzâraa”, 2.

³⁰⁶ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/513; Dârimî, “Rikâk”, 90; İbn Huzeyme, *Sahih*, 4/284; İbn Hibbân, *Sahih*, 13/142.

³⁰⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/350; Hayyât, *Tabakât*, 168; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/222-225; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 200; a.mlf., *Sikât*, 6/401; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219-259; Mizzî, *Tehzîb*, 11/154-169; Zehebî, *Tezkire*, 1/203-207; Ali Hakan Çavuşoğlu - Recep Özdirek, “Süfyân es-Sevrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/23-28.

³⁰⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/350; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 2/92-93; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Mizzî, *Tehzîb*, 23/154; Zehebî, *Siyer*, 7/230.

³⁰⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/350; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 2/92; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/401.

³¹⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/350; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 2/92; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Mizzî, *Tehzîb*, 23/169.

³¹¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/350; Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân mimma sebete bi’n-nakl evi’s-semâ’ ev*

95/713, 96/714 ve 98/716 olarak da kaydedilmiştir.³¹² Soyu onaltıncı göbekten İlyas b. Mudar'da Hz. Peygamber'in soyu ile birleşmektedir.³¹³ Dedesi Mesrûk (ö. ?), Cemelvak'asında Hz. Ali'nin yanında savaşmış ve şehit olmuştur.³¹⁴ *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri bulunan babası Saîd b. Mesrûk'un (ö. ?) yanında hadis derslerine başlamıştır. Babasitarafından itina ile yetiştirilmesi ileride büyük bir muhaddis olmasında büyük bir rol oynamıştır.³¹⁵

İlme olan düşkünlüğü nedeniyle hadis, tefsir, kıraat, ve fıkıh konusunda yaşadığı dönemin ve bölgenin en çok tanınan ilim adamlarından biri haline gelmiştir. Başta helal ve haram olmak üzere fikhî konulardaki birikimi daha sonra ismiyle anılan müstakil bir mezhebin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.³¹⁶ Süfyan es-Sevrî'nin vefat tarihi ile ilgili farklı tarihler verilmekle beraber,³¹⁷ ricâl âlimlerinin çoğuna göre 161/778 yılında Basra'da vefat etmiştir.³¹⁸

Süfyan es-Sevrî; “şeyhu'l-islam”, “imâmu'l-huffâz”, “müctehid”, “zamanının ilmiyle âmil âlimlerin seyidi”,³¹⁹ “emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadis”³²⁰ şeklindeki tabirlerle tavsif edilmiştir. A'meş, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749),³²¹ Câfer es-Sâdık (ö. 148/765),³²² İbn Cureyc (ö. 150/767),³²³ Evzâî (ö. 157/774) ve Şû'be'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden İbn Mübârek,³²⁴ Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kattân³²⁵ ve çok sayıda kişi hadis rivayet etmiştir.³²⁶ Buhârî ve Müslim ile *Kütüb-i Sitte*'nin diğer müellifleri tarafından ikiyüzün üzerinde hadisi rivayet

esbetehü'l-'ayân, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1398/1978), 2/390; Zehebî, *Siyer*, 7/230; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/717.

³¹² İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 200; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/390; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Çavuşoğlu - Özdirek, “Süfyan es-Sevrî”, 23.

³¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/350; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/386; Zehebî, *Siyer*, 7/229-230.

³¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 7/242; Çavuşoğlu -Özdirek, “Süfyan es-Sevrî”, 38/23.

³¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 7/230.

³¹⁶ Kahraman, *Küfe'de Hadis*, 310.

³¹⁷ İclî, *Marifetüs-sikât*, 1/415; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/256.

³¹⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/402; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/243; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/391; Mizzî, *Tehzîb*, 11/169; Zehebî, *Tezkire*, 1/206.

³¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 7/230.

³²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/234; Mizzî, *Tehzîb*, 11/164; Zehebî, *Siyer*, 7/236; a.mlf., *Tezkire*, 1/204; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/716.

³²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Mizzî, *Tehzîb*, 11/156, 157; Zehebî, *Siyer*, 7/230, 231.

³²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219, Mizzî, *Tehzîb*, 11/156;

Zehebî, *Siyer*, 7/231.

³²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Mizzî, *Tehzîb*, 11/157, 162, 163; Zehebî, *Siyer*, 7/232; Çavuşoğlu -Özdirek, “Süfyan es-Sevrî”, 38/23.

³²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Zehebî, *Siyer*, 7/235; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/716.

³²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Zehebî, *Siyer*, 7/236.

³²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/219; Mizzî, *Tehzîb*, 11/161-164; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/715-717.

edilmiştir.³²⁷ Ayrıca Dârimî, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân tarafından çok sayıda rivayetleri tahrîc edilmiştir.

Ebû Nuaym, Sevrî'nin önde gelen talebelerindendir.³²⁸ Sevrî'nin “*Kitâbü'l-Ferâiz*” isimli eserinin günümüze ulaşan tek nüshası Ebû Nuaym rivayetine dayanmaktadır. Sevrî'nin bu eseri Hans-Peter Raddatz tarafından neşredilmiş ve hakkında uzunca bir değerlendirme yazılmış ve muhtevası özetlenmiştir.³²⁹ Eser ayrıca Abdulaziz Abdullah b. Helil tarafından neşredilmiştir.³³⁰

Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)³³¹

Kaynaklarda tam adı Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân³³² b. Meymûn el-Kûfî³³³ olup künyesi Ebû Muhamed'dir.³³⁴ 107/726 yılında Kûfe'de doğmuştur.³³⁵ Süfyân es-Sevrî ile birlikte “Süfyâneyn” diye anılırdı.³³⁶ Süfyân b. Uyeyne Mekke'de vefat edip Harem-i Şerif'e 1 km yakınlıkta bulunan Hacun bölgesine defnedilmiştir.³³⁷

İbn Uyeyne küçük yaşta itibaren hadis meclislerine katılmıştır. Erken yaşta ilme olan isteği ve zekâsı İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) dikkatini çekmişti. Zührî bu yaşta böyle birini görmediğini ifade etmiş³³⁸ ve kendisiyle özel olarak ilgilenmiştir.³³⁹ İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) rivayetleri konusunda İmâm

³²⁷ Bk. Buhârî, “Hac”, 47; Müslim, “Mukaddime”, 6; Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 6; Tirmizî, “Salât”, 32; İbn Mâce, “Menâsik”, 9; Nesâî, “Mevâkit”, 11.

³²⁸ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 7/62; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 495; Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/452; Muhammed Mehdi el-Müslimî vd., *el-Câmiûfi'l-cerh ve't-ta'dil*, 2/361.

³²⁹ Süfyân b. Saîd b. Mesrûk Sevrî, *el-Ferâiz* (Şam: Zahirîye kütüphanesi, 38), 27b-37b; Hans Peter Raddatz, *Früh islamisch es Erbrechnach dem Kitab el-Farâid des Süfyân atTaurî (Süfyân es-Sevrî'nin Ferâiz İsimli Kitabından Sonra Erken Dönem İslâm Miras Hukuku)*, (Brill: Die Welt des Islams, 1971), 28-78; Çavuşoğlu - Özdirek, “Süfyân es-Sevrî”, 38/28; Abdülkadir Tekin, “Süfyân es-Sevrî'nin Fıkıhçılığı”, *AMAUİFD* 3/5 (Aralık 2015), 123.

³³⁰ Süfyân b. Saîd b. Mesrûk Sevrî, *el-Ferâiz*, thk. Abdulaziz Abdullah Helil (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989).

³³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/41; Hayyât, *Tabakât*, 284; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/94; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 1/417; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/225-227; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/403-404; a.mlf., *Meşâhîr*, 178; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/391-393; Mizzî, *Tehzîb*, 11/177-196; Zehebî, *Siyer*, 8/454-475; a.mlf., *Tezkire*, 1/262-265; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720-723; İbrâhim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/28-29.

³³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/244; Mizzî, *Tehzîb*, 11/177; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³³³ Zehebî, *Tezkire*, 1/262; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³³⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/403; Mizzî, *Tehzîb*, 11/177; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³³⁵ İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 1/417; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/403; Mizzî, *Tehzîb*, 11/196; Zehebî, *Siyer*, 8/455; a.mlf., *Tezkire*, 1/262; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/721.

³³⁶ İbrâhim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, 38/29.

³³⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/42; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikat*, 6/403; a.mlf., *Meşâhîr*, 2/178; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/256; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/393; Mizzî, *Tehzîb*, 11/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/247; Mizzî, *Tehzîb*, 11/188.

³³⁹ İbrâhim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, 38/29.

Mâlik ile birlikte en güvenilir kimse kabul edilmiştir.³⁴⁰ İmâm Şafî (ö. 204/820), ondan daha iyi hadis şerheden birini görmediğini ifade etmiştir.³⁴¹

Münekkitler tarafından “sika”,³⁴² “sebt”,³⁴³ “hüccet”,³⁴⁴ “hâfız”,³⁴⁵ “kesîrû’l-hadis”,³⁴⁶ ve “me’mûn”³⁴⁷ olarak vasıflandırılmıştır. Süfyân b. Uyeyne, Zührî, Amr b. Dînâr (ö. 126/744?), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749),³⁴⁸ Süleyman et-Teymî (ö. 143/761), Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), Cafer es-Sâdık (ö. 148/765), Zekerîyyâ b. EbîZâide (ö. 149/766)³⁴⁹ ve dönemin diğer büyük hadis âlimlerinden ders almıştır.³⁵⁰ İbn Şihâb ez-Zührî, A‘meş, İbn Cüreyc, Mis‘ar b. Kidâm, Şu‘be b. Haccâc,³⁵¹ Vekî‘ b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Humeydî (ö. 219/834), Ali b. Medîni (ö. 234/848-849) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)³⁵² İbn Uyeyne’den hadis rivayet etmişlerdir. Kendisinden *Kütüb-i Sitte* müellifleri rivayette bulunmuş ve diğer müelliflerce de hadisleri tahrîc etmiştir.³⁵³

Bu bölümde Ebû Nuaym’ın en çok hadis rivayet ettiği hocalarından bazılarını tanıtmaya çalıştık. Ebû Nuaym’ın bütün hocalarını tanıtmak konumuzun kapsamını aşacağından diğer hocalarının isimlerini alfabetik olarak zikrederek ilgili kaynaklara yönlendireceğiz.

1. Abdulaziz b. Ömer b. Abdulaziz el-Kureşî (ö. 197/813)³⁵⁴
2. Abdülmelik b. Humeyd b. Ebî Ğaniyy (ö. ?)³⁵⁵
3. Abdüsselâm b. Harb el-Mülaî (ö. 187/803)³⁵⁶

³⁴⁰ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/227; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/723; Hatîboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, 38/29.

³⁴¹ Zehebî, *Tezkire*, 1/263.

³⁴² İbn Sa‘d, *Tâbakat*, 6/42; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/227; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/255; Mizzi, *Tehzîb*, 11/189; Zehebî, *Siyer*, 8/464; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/721.

³⁴³ İbn Sa‘d, *Tâbakat*, 6/42; Mizzi, *Tehzîb*, 11/189; Zehebî, *Siyer*, 8/458; a.mlf., *Tezkire*, 1/263; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/721.

³⁴⁴ İbn Sa‘d, *Tâbakat*, 6/42; Zehebî, *Tezkire*, 1/263; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/723.

³⁴⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikat*, 6/404; Zehebî, *Tezkire*, 1/263.

³⁴⁶ İbn Sa‘d, *Tâbakat*, 6/41; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/723.

³⁴⁷ İbn Sa‘d, *Tâbakat*, 6/42; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/723.

³⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/245; Zehebî, *Siyer*, 8/454; Mizzi, *Tehzîb*, 11/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³⁴⁹ Mizzi, *Tehzîb*, 11/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/245; Zehebî, *Siyer*, 8/454; Mizzi, *Tehzîb*, 11/188; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³⁵¹ Mizzi, *Tehzîb*, 11/188; Zehebî, *Tezkire*, 1/262; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720; Hatîboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, 38/29.

³⁵² Mizzi, *Tehzîb*, 11/190; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/720.

³⁵³ Bk. Buhârî, “Hac”, 41; Müslim, “Mukaddime”, 6; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 7; Tirmizî, “Salât”, 190; İbn Mâce, “Salât”, 2; Nesâî, “Âdâbu’l-Kudât”, 1; İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/113; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 33/113; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Huzeyme, *Sahih*, 3/195; İbn Hibbân, *Sahih*, 1/345.

³⁵⁴ Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 6/21; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 5/389; Mizzi, *Tehzîb*, 18/173-178, 23/199.

³⁵⁵ Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 5/411; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 5/347; Mizzi, *Tehzîb*, 18/302-304, 23/199.

4. Amr b. Zer el-Hemdânî (ö. 155-156?/772-773?)³⁵⁷
5. Azrâ b. Sâbit el-Ensârî el-Basrî (ö. ?)³⁵⁸
6. Bedr b. Osman el-Kureşî el Kûfî (ö. ?)³⁵⁹
7. Beşîr b. Muhacir el-Kûfî (ö. ?)³⁶⁰
8. Cerîr b. Hâzim el-Basrî (ö. 170/786)³⁶¹
9. Ca'fer b. Burkan (ö. 154/771)³⁶²
10. Dâvûd b. Kays el-Ferrâ (ö. ?)³⁶³
11. Ebân b. Abdullah el-Becelî el-Kûfî (ö. ?)³⁶⁴ ??
12. Ebû Bürde, Büreyd b. Abdillâh el-Eş'arî el-Kûfî (ö. 140/757)³⁶⁵
13. Ebû Ma'ser es-Sindî (ö. 170/787)³⁶⁶
14. Eflâh b. Humeyd b. Nâfi' el-Ensârî (ö. 158/775)³⁶⁷
15. Ebû Hayseme, Zuheyr b. Muaviye el-Cu'fî (ö. 173/789)³⁶⁸
16. Ebû Avâne el-Veddâh el-Vâsîtî (ö. 176/792)³⁶⁹
17. Fıtr b. Halife el-Hannat (ö. 155/772?)³⁷⁰
18. Hasan b. Sâlih b. Hayy el-Kûfî el-Hemedânî (ö. 168/784-785)³⁷¹
19. Hafs b. Gıyâs el-Ezdî (ö. 194/810)³⁷²
20. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî (ö. 179/795)³⁷³

³⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/360; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 6/66; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6/47; Mizzî, *Tehzîb*, 18/66-70, 23/199; Zehebî, *Siyer*, 8/335-336.

³⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/343; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 6/154; Mizzî, *Tehzîb*, 21/334-340, 23/200; Zehebî, *Siyer*, 385-390.

³⁵⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 20/49-51, 23/200.

³⁵⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 4/27-28, 23/198.

³⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/343; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/101; Mizzî, *Tehzîb*, 23/198.

³⁶¹ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/213; Mizzî, *Tehzîb*, 4/524-531, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 7/98-103.

³⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/335; Mizzî, *Tehzîb*, 5/110-111, 23/198.

³⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/451; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 3/422, 423; Mizzî, *Tehzîb*, 8/439-442, 23/198.

³⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/339-340; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 1/453; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/296; Mizzî, *Tehzîb*, 2/14-16, 23/197.

³⁶⁵ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/140; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/426; Mizzî, *Tehzîb*, 4/50-51; Zehebî, *Siyer*, 6/251-252.

³⁶⁶ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/114; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/493-495; Zehebî, *Siyer*, 7/435-440; a.mlf., *Tezkire*, 1/234-235.

³⁶⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/463; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/53; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/323; Mizzî, *Tehzîb*, 3/321-323.

³⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/354; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 3/427; Mizzî, *Tehzîb*, 9/420-425; Zehebî, *Siyer*, 8/181-187; a.mlf., *Tezkire*, 2/437.

³⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/211-212; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/181; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/638-645; Mizzî, *Tehzîb*, 30/441-448, 23/201; Zehebî, *Siyer*, 8/217-222.

³⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/344; Mizzî, *Tehzîb*, 23/200, 312-317; Zehebî, *Siyer*, 7/30-33.

³⁷¹ Mizzî, *Tehzîb*, 6/177-191, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 7/361-371.

³⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/362; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/370; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 9/68-84; Mizzî, *Tehzîb*, 7/56-70, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 9/22-34.

21. Hammâd b. Seleme el-Basrî (ö. 167/784)³⁷⁴
22. Hemmam b. Yahyâ (ö. 163-164?/780-781)³⁷⁵
23. İbrâhim b. Nafi' el-Mekkî (ö. 160?/777)³⁷⁶
24. İshak b. Saîd el-Kureşî (ö. ?)³⁷⁷
25. İbn Ebû Leyla, Muhammed b. Abdurrahman (ö. 148/765)³⁷⁸
26. İbn Ebû Zi'b, Muhammed b. Abdirrahman el-Kureşî el-Âmirî (ö. 159/776)³⁷⁹
27. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)³⁸⁰
28. Mâlik b. Miğvel el-Becelî (ö. 158/775)³⁸¹
29. Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767)³⁸²
30. Ömer b. Zer el-Kûfî el-Hemedânî (ö. 153/770)³⁸³
31. Sa'd b. Evs el-Absî el-Kûfî (ö. ?)³⁸⁴
32. Saîd b. Ubeyd et-Tâî el-Kûfî (ö. ?)³⁸⁵
33. Sahr b. Cüveyriye el-Basrî (ö. ?)³⁸⁶
34. Süleyman b. Mugîre el-Basrî (ö. 165/781)³⁸⁷
35. Şerîk b. Abdullah en-Nehaî (ö. 177/794)³⁸⁸
36. Şu'be b. Haccâc el-Ezdî el-Basrî (ö. 160/776)³⁸⁹

³⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/210-211; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 3/25; Mizzî, *Tehzîb*, 7/239-252, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 7/456-466.

³⁷⁴ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/22-23; Mizzî, *Tehzîb*, 7/253-269, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 7/444-456.

³⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/208; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/25; Mizzî, *Tehzîb*, 23/201, 30/302-310; Zehebî, *Siyer*, 7/296-301.

³⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/40; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 1/332-333; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/140-141; Mizzî, *Tehzîb*, 2/227-228, 23/197; Zehebî, *Siyer*, 7/22.

³⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/343; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 1/387; Mizzî, *Tehzîb*, 2/428-429, 23/197-198.

³⁷⁸ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 1/152-153; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/515-529; Mizzî, *Tehzîb*, 23/196-197, 25/622-629; Zehebî, *Siyer*, 6/310-316.

³⁷⁹ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 1/162; Mizzî, *Tehzîb*, 23/201, 25/630-644; Zehebî, *Siyer*, 7/139-149.

³⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/143; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 7/310; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/204; Mizzî, *Tehzîb*, 23/200, 27/91-120; Zehebî, *Siyer*, 8/48-135.

³⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/345; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 7/314; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/215-216; Mizzî, *Tehzîb*, 23/200, 27/158-162; Zehebî, *Siyer*, 174/176.

³⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/348; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/81; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/444-586; Mizzî, *Tehzîb*, 23/199, 29/417-445; Zehebî, *Siyer*, 6/390-403; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451.

³⁸³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/343; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 6/154; Mizzî, *Tehzîb*, 2/227-228, 23/200; Zehebî, *Siyer*, 6/385-390.

³⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/349; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/53; Mizzî, *Tehzîb*, 10/254-258; Zehebî, *Siyer*, 10/145.

³⁸⁵ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 3/497; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/46; Mizzî, *Tehzîb*, 23/198.

³⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/203; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/312; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 4/427; Mizzî, *Tehzîb*, 13/116-119, 23/199; Zehebî, *Siyer*, 7/410-411.

³⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/206; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/38; Mizzî, *Tehzîb*, 12/69-73, 23/199; Zehebî, *Siyer*, 7/415-419.

³⁸⁸ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/237; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/384-401; Mizzî, *Tehzîb*, 12/462-475, 23/199; Zehebî, *Siyer*, 6/159-160.

37. Şeybân b. Abdurrahman en-Nahvî el-Basrî (ö. 164/781)³⁹⁰
38. Talha b. Amr el-Mekki (ö. 152/769)³⁹¹
39. Yûnus b. Ebî İshak es-Sebiî (ö. 152/769)³⁹²
40. Zâide b. Kudâme es-Sekafî (ö. 161/777)³⁹³
41. Zekerıyyâ b. EbîZâide (ö. 148/766)³⁹⁴
42. Züfer b. el-Hüzeyl el-Anberî el-Basrî (ö. 158/775)³⁹⁵

Tabakât kitaplarında adı zikredilen diğer hocalarından bazıları ise şunlardır:

Alâ b. Züheyr el-Ezdî (ö. 136/754), Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî el-Medenî (ö. 143/761), İsa b. Abdurrahman es-Sülemî (ö. 151/768), Hişam b. Ebî Abdillâh el-Destüvâî el-Basrî (ö. 153/770), Yahyâ b. Eyyûb el-Becelî (ö. 160/777?), Abdullah b. Müemmel el-Mahzûmî (ö. 160/777), Ammâr b. Seyfed-Dâbbî (ö. 160/777), Fudayl b. Merzûk el-Kûfî (ö. 160/777), Abdulaziz b. Abdullah el-Mâcişûn (ö. 166/783), Selâm b. Miskin el-Ezdî (ö. 167/784), Ebû Ma'ser el-Medenî (ö. 170/787), Ubeydullah b. İyâd el-Kûfî (ö. 169/786), Mûsâ b. Umeyr el-Anberî et-Teymî (ö. ?), Abdülmelik b. Atâ el-Âmirî (ö. ?), Bukeyr b. Amir el-Kûfî (ö. ?), Dâvûd b. Yezîd el-Evdî (ö. ?), Amr b. Osman et-Teymî (ö. ?), Beşîr b. Selmân el-Kûfî (ö. ?), Cerîr b. Abdülhümejd ed-Dâbbî (ö. 188/804), Esved b. Şeybân el-Basrî (ö. ?), Nâfi' b. Ömer (ö. ?), Nasr b. Ali (ö. ?), Ömer b. Beşîr el-Hemdânî (ö. ?), Ömer b. Mûsâ el-Cühenî (ö. ?), Rabî' b. EbîSâlih el-Kûfî (ö. ?), Saîd b. Abdurrahman el-Basrî (ö. ?), Seken b. Ebî Mugîre el-Basrî (ö. ?), Velîd b. Abdullah ez-Zührî (ö. ?), Yezîd b. Abdullah eş-Şeybânî (ö. 185/801), Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809), Ukbe b. Ebî Sâlih (ö. 188/804), Ebû Nu'mân el-Ensarî (ö. ?),³⁹⁶ İsa b. Tahmân (ö. 159/776), Muhammed b. Eyyûb es-Sekafî (ö. ?),³⁹⁷ İbn Ebî Revvâd (ö. 159/776), Ubeyde b. Ebî Râita (ö. ?),

³⁸⁹ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/244-245; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/353-367; Mizzî, *Tehzîb*, 12/479-497, 23/199; Zehebî, *Siyer*, 7/202-228.

³⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/234; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 4/254; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/374-377; Mizzî, *Tehzîb*, 12/592-598, 23/199; Zehebî, *Siyer*, 7/406-408.

³⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/39; Mizzî, *Tehzîb*, 12/427-430, 23/199.

³⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/188; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/408; Mizzî, *Tehzîb*, 32/488-493, 23/202; Zehebî, *Siyer*, 7/26-27.

³⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/355; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 3/432; Mizzî, *Tehzîb*, 9/273-277, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 7/375-378.

³⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/339; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 3/421; Mizzî, *Tehzîb*, 10/359-363, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 6/202-203.

³⁹⁵ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 3/608-609; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/317-319; Mizzî, *Tehzîb*, 23/198; Zehebî, *Siyer*, 8/38-41.

³⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 23/197-202.

³⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/251.

Yâ'lâ b. Hâris el-Mehâribî (ö. 168/785),³⁹⁸ Ca'fer b. Hayyân et-Temimî (ö. ?), Ebû Bekir Hişâm b. Abdullah el-Basrî (ö. ?), Muhammed b. Süleyman b. Mihrân (ö. ?), Mâlik b. Ebî Amîr el-Medenî (ö. ?), Muhammed b. Talha el-Kûfî (ö. 167/784), Mâlik b. Humeyd el-Kûfî (ö. ?)³⁹⁹, Hibbân b. Ali (ö. ?), Mûsâ b. Ali b. Rabâh (ö. ?).⁴⁰⁰

1.2.10. Öğrencileri

Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, hadis tasnîfinin en mükemmel eserlerini veren hicrî üçüncü asır âlimlerinin pek çoğuna hocalık yapmıştır. “Şeyhu’ş-şuyûh/hocaların hocası” lakabını hak eden bir muhaddistir, denilebilir. Buhârî, Müslim⁴⁰¹ ve Tirmizî (ö. 279/892)⁴⁰² kendisinden hadis rivayet eden öğrencilerinden bazılarıdır. Ayrıca kızı Süleyha/Tuleyha binti Ebû Nuaym,⁴⁰³ve torunu Ahmed b. Meyseme b. Ebû Nuaym,⁴⁰⁴ onun ailesindeki öğrencilerinden olup ailece hadis rivayetinde bulundukları söylenebilir.

Araştırmamızın kapsamını aşmamak için Ebû Nuaym’ın önemli bazı öğrencilerini kısaca tanıtacak, diğerlerinin ise sadece ismini vermekle iktifa edeceğiz.

İbn Sa’d (ö. 230/845)⁴⁰⁵

Kaynaklarda zikredildiğine göre tam adı Muhammed b. Sa’d b. Menî’⁴⁰⁶ el-Kureşî el-Basrî,⁴⁰⁷ el-Bağdâdî’dır.⁴⁰⁸ Doğum tarihi hakkında kesin bir tarih verilmemekle birlikte Zehebî (ö. 748), İbn Sa’d’ın 160/777 ile 168/785 yılları arasında doğduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁹ Büyük İslam tarihçisi Vakıdî’nin (ö. 207/823) katipliğini yapmıştır.⁴¹⁰ *Tabakâtü'l-Kebir* kitabının müellifidir.⁴¹¹ İbn Sa’d 4

³⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/144-145.

³⁹⁹ İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 493-494.

⁴⁰⁰ Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451.

⁴⁰¹ İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 494; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 2/622; *el-Mar'aşlî*, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

⁴⁰² İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 494; *el-Mar'aşlî*, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

⁴⁰³ Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/452; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 23/204.

⁴⁰⁴ Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/451; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 23/202.

⁴⁰⁵ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 7/262; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/266-268; Mizzî, *Tehzîb*, 25/255-258; Zehebî, *Siyer*, 10/664-667; a.mlf., *Tezkire*, 2/ 425; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/597-599; Mustafa Fayda, “İbn Sa’d”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/294-297.

⁴⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/266; Mizzî, *Tehzîb*, 25/255; Zehebî, *Siyer*, 10/664; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/597.

⁴⁰⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 25/255-256.

⁴⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/664.

⁴⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 10/664; Ali Çelik, “İbn Sa’d’ın Hadisçiliği”, *BÜSBED* 7/7 (Haziran 2017), 279.

⁴¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/267; Mizzî, *Tehzîb*, 25/256; Zehebî, *Siyer*, 10/664; Zehebî, *Tezkire*, 2/ 425; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/597.

Cemâziyelâhir 230'da (16 Şubat 845) Bağdat'ta vefat etmiş⁴¹² ve Bâbüşşâm Kabristanı'na gömülmüştür.⁴¹³

İbn Uleyye (ö. 193/809), Velîd b. Müslim (ö. 195/810) ve Süfyân b. Uyeyne gibi büyük muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.⁴¹⁴ Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında babasının, "İbn Sa'd doğruyu söyler; muhaddis Kavârîrî'ye (ö. 235/850) gelip ondan hadis sormuştur." dediğini nakletmektedir.⁴¹⁵ Ahmed b. Hanbel'in her Cuma günü İbn Sa'd'a uğrayıp incelemek amacıyla Vâkıdî'nin hadislerinden iki cüz aldığı ve bunu sürekli olarak tekrarladığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁴¹⁶

İbn Sa'd'ın kendisinden çok istifade ettiği hocalarının başında Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn gelmektedir.⁴¹⁷ İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında, Mektebetü's-Şamile isimli bilgisayar programında tarama yapıldığında el-Fadl b. Dükeyn ismi 800'den fazla yerde geçmektedir. İbn Sa'd bunlardan büyük bir kısmını "*Ahberenâ el-Fadl b. Dükeyn*" diyerek nakletmektedir.⁴¹⁸ Bazı rivayetlerde de başka râviler aracılığıyla Ebû Nuaym'dan nakilde bulunmaktadır.⁴¹⁹

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)⁴²⁰

Kaynaklarda tam adı Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman⁴²¹ el-Bağdâdî'dir.⁴²² Künyesi Ebû Zekerîyyâ'dır.⁴²³ Halife Ebû Ca'fer (ö. 158/775) döneminde 158/775 de⁴²⁴ Bağdat yakınlarındaki Enbâr'ın Nikya

⁴¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/266; Mizzî, *Tehzîb*, 25/256; Zehebî, *Siyer*, 10/664; a.mlf., *Tezkire*, 2/425; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/597.

⁴¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/268; Mizzî, *Tehzîb*, 25/258; Zehebî, *Siyer*, 10/666; a.mlf., *Tezkire*, 2/425; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/597; Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", 20/295.

⁴¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/268; Mizzî, *Tehzîb*, 25/258; Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", 20/295.

⁴¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/266; Mizzî, *Tehzîb*, 25/256; Zehebî, *Siyer*, 10/664; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/597.

⁴¹⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 25/256; Zehebî, *Tezkire*, 2/425; Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", 20/295.

⁴¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/268; Çelik, "İbn Sa'd'ın Hadisçiliği", 285.

⁴¹⁷ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", 20/295; Çelik "İbn Sa'd'ın Hadisçiliği", 280.

⁴¹⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/19, 1/110, 2/158, 2/212, 3/153, 4/130, 5/285, 6/209, 7/69, 8/236, 8/352.

⁴¹⁹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/290; 2/261, 2/266, 2/294, 3/193, 3/211, 3/439, 6/267.

⁴²⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, 7/253; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/307; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 2/357-358; İbn Hibbân, *Sikât*, 9/262-263; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/263-276; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139-143; Mizzî, *Tehzîb*, 31/543-568; Zehebî, *Siyer*, 11/71-96; a.mlf., *Tezkire*, 2/429-431; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/106-112; Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/456-457.

⁴²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/263; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139; Mizzî, *Tehzîb*, 31/543; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/106.

⁴²² Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/307; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/106.

⁴²³ İbn Sa'd, *Tabakat*, 7/253; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/263; Zehebî, *Siyer*, 11/71; a.mlf., *Tezkire*, 2/431.

⁴²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; Mizzî, *Tehzîb*, 31/564; Zehebî, *Siyer*, 11/95; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/111; Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", 43/456.

köyünde doğmuştur.⁴²⁵ Cerh ve ta'dîl imâmıdır.⁴²⁶ İsnadları, ricâl ilmini ve künyeleri döneminin en iyi bilenlerindendi.⁴²⁷ İlme olan düşkünlüğünden ötürü İbn Maîn, babasından miras kalan yaklaşık 1.000.000 dirhemini tamamını hadis tahsili için harcamıştır.⁴²⁸ Yahyâ b. Maîn 23 Zilkade 233 (29 Haziran 848) tarihinde Medine'de vefat etmiş⁴²⁹ ve Bakî' mezarlığına defnedilmiştir.⁴³⁰

Yahyâ b. Maîn, hadis râvilerini titizlikle değerlendirmesi, hadis öğrenme ve öğretme esaslarından hiç tâviz vermemesi, râviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanması sebebiyle “müteşeddîd” tenkitçiler arasında yer almıştır. Özellikle kendisinin yetiştiği Bağdat ve çevresindeki muhaddislerin genelde hadis rivayetinde gevşek davranmasına karşı tepki göstermiştir.⁴³¹

İbn Maîn, “imâmu'l-cerh ve't-ta'dîl”,⁴³² “şeyhu'l-muhaddisîn”,⁴³³ “âlim”,⁴³⁴ “imâm Rabbânî”,⁴³⁵ “hâfız”,⁴³⁶ “seyyidü'l-huffâz”,⁴³⁷ gibi sıfatlarla anılmıştır. Nesâî (ö. 303/915) tarafından “sika” ve “me'mûn” olarak değerlendirilen İbn Maîn⁴³⁸, diğer münekkitlerce “mütkın”,⁴³⁹ ve “sebt”⁴⁴⁰ olarak değerlendirilmiştir.

Hadis ve ricâl ilmini Muzaffer b. Müdrik el-Horasânî'den (ö. 207/823) öğrenmiştir. Abdullah b. Mübarek, Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Ebî Zâide (ö. 182/798),⁴⁴¹ Vekî'b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b.

⁴²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; Zehebî, *Siyer*, 11/77; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, 43/256.

⁴²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/106.

⁴²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/269; Mizzî, *Tehzîb*, 31/552,553; Zehebî, *Siyer*, 11/81,92; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/108.

⁴²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/265; Zehebî, *Siyer*, 11/77.

⁴²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/253; Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 8/307; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/276; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 141; Mizzî, *Tehzîb*, 31/565-566; Zehebî, *Siyer*, 11/91; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/111, Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, 43/256.

⁴³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/263; Zehebî, *Siyer*, 11/91.

⁴³¹ Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, 43/257.

⁴³² İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/106.

⁴³³ Zehebî, *Siyer*, 11/71.

⁴³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139; Mizzî, *Tehzîb*, 31/543, 544; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/112.

⁴³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; Mizzî, *Tehzîb*, 31/544; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/112.

⁴³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139; Mizzî, *Tehzîb*, 31/544; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/112.

⁴³⁷ Zehebî, *Tezkire*, 2/429.

⁴³⁸ Zehebî, *Siyer*, 11/77; a.mlf., *Tezkire*, 2/430.

⁴³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139; Mizzî, *Tehzîb*, 31/544; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/112.

⁴⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; Mizzî, *Tehzîb*, 31/544; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/112.

⁴⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 11/72; a.mlf., *Tezkire*, 2/430; Mizzî, *Tehzîb*, 31/546.

Mehdî,⁴⁴² Affân b. Müslim⁴⁴³ ders aldığı diğer hocalarındandır. Yahyâ b. Maîn *Tarih*'inde Ebû Nuaym'dan 10 rivayette bulunmuş,⁴⁴⁴ ayrıca Ebû Nuaym'ın rivayette bulunduğu bazı hocalarının ismini de aynı eserde zikretmiştir.⁴⁴⁵ *Kütüb-i sitte* müelliflerinden Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, İbn Sa'd,⁴⁴⁶ Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî,⁴⁴⁷ önde gelen öğrencilerinden bazılarıdır. Hadislerini Buhârî, Müslim ve diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri tahrîc etmiştir. Rivayetleri diğer meşhur muhaddisler tarafından da tahrîc edilmiştir.⁴⁴⁸

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)⁴⁴⁹

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî' el-Bağdâdî'dir.⁴⁵⁰ Künyesi Ebû Abdullah'tır.⁴⁵¹ 164/780 yılı Rebûlevvel ayında Bağdat'ta doğmuştur.⁴⁵² Oğlu Sâlih'in rivayet ettiği şecereye göre soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşerek Hz. İsmâil'e kadar uzanır.⁴⁵³ Ahmed

⁴⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; Mizzî, *Tehzîb*, 31/545-546; Zehebî, *Siyer*, 11/72; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/106.

⁴⁴³ Mizzî, *Tehzîb*, 31/545; Zehebî, *Siyer*, 11/72; a.mlf., *Tezkire*, 2/430.

⁴⁴⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî Yahyâ b. Maîn, *et-Tarîh ve'l-'ilel*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Mekke: Câmiatu el-Melik Abdulaziz, 1399/1979), 3/34, 3/324, 3/350, 3/393, 3/504, 3/544, 3/548, 3/549, 4/24, 4/279.

⁴⁴⁵ Yahyâ b. Maîn, *“et-Tarîh ve'l-'ilel”*, 3/306, 3/340, 3/356, 3/360, 3/403, 3/491, 3/507, 3/538, 3/550, 4/15, 4/41, 4/52, 4/250.

⁴⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/264; Zehebî, *Siyer*, 11/72; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/107.

⁴⁴⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 31/546-547; Zehebî, *Siyer*, 11/72; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/107.

⁴⁴⁸ Bk. Buhârî, “Menâkıbu'l-Ensâr”, 30; Müslim, “Nikâh”, 12; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 29; Tirmizî, “Zühd”, 5; İbn Mâce, “Zühd”, 32; Nesâî, “Mevâkit”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/400; İbn Hibbân, *Sahih*, 4/274.

⁴⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/253; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 2/5; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/194-197; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/68-70; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/18-19; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/90-104; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/63-66; Mizzî, *Tehzîb*, 1/437-470; Zehebî, *Siyer*, 11/177-358; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/70-73; M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

⁴⁵⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 1/437; Zehebî, *Siyer*, 11/177-178.

⁴⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/253; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/18; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/90; Zehebî, *Siyer*, 11/177.

⁴⁵² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/64; Zehebî, *Siyer*, 11/179; Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/75.

⁴⁵³ Zehebî, *Siyer*, 11/178; Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/75.

b. Hanbel 12 Rebûlevvel 241 (31 Temmuz 855) Cuma günü Bağdat'ta vefat etmiştir.⁴⁵⁴

Ahmed b. Hanbel'in en çok hadis yazdığı hocaları Vekî' b. Cerrâh⁴⁵⁵ ve Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)'dir. Onlar dışında İbn Uleyye (ö. 193/809), Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810), Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, İmâm Şâfiî, Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-827), Affân b. Müslim gibi zamanın en büyük muhaddislerinden ders almıştır.⁴⁵⁶

Kendisinden Buhârî, Müslim, Ebû Davûd,⁴⁵⁷ Nesâî, Tirmizî,⁴⁵⁸ Yahyâ b. Maîn,⁴⁵⁹ Ebû Zûr'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî⁴⁶⁰ dersler aldılar. İmâm Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde Ebû Nuaym'dan 147 rivayette bulunmuştur.⁴⁶¹ *Kütüb-i Sitte* müellifleri, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân tarafından hadisleri tahrîc edilmiştir.⁴⁶²

Muhammed b. İsmâîl, Buhârî (ö. 256/870)⁴⁶³

Kaynaklarda tam ismi Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim b. Mugîre b. Berdizbeh el-Cû'fî el-Buhârî olup künyesi Ebû Abdullah'tır.⁴⁶⁴ 194/810 yılında Buhara'da doğmuştur.⁴⁶⁵ Doğduğu yer olan Buhara'ya nisbet edildiğinden dolayı Buhârî diye meşhur olmuştur. 256/870 yılında ramazan bayramı gecesi vefat etmiştir.⁴⁶⁶

Binin üzerinde hocadan ders almıştır.⁴⁶⁷ Ders aldığı ve kendisinden çok rivayet ettiği hocalarından biri de Ebû Nuaym'dır.⁴⁶⁸ İmâm Buhârî *el-Camiu's-Sahîh*'inde⁴⁶⁹

⁴⁵⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 11/465; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/64; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/76.

⁴⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 11/180; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75.

⁴⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/91; Mizzî, *Tehzîb*, 1/437-440; Zehebî, *Siyer*, 11/180-182.

⁴⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/90; Mizzî, *Tehzîb*, 1/437; Zehebî, *Siyer*, 11/177.

⁴⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 11/181.

⁴⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, 11/182; Mizzî, *Tehzîb*, 1/442.

⁴⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/91; Mizzî, *Tehzîb*, 1/441; Zehebî, *Siyer*, 11/182.

⁴⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/370, 2/410, 3/307, 4/291, 5/204, 10/334, 11/45, 15/53, 38/26; 39/160, 40/384, 41/318, 44/9, 45/597.

⁴⁶² Bk. Buhârî, "Nikâh", 25; Müslim, "İmân", 74; Ebû Dâvûd, "Diyât", 6; Tirmizî, "Zühd", 61; İbn Mâce, "Cenâiz", 9; Nesâî, "Eşribe", 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/400; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/59; İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/51.

⁴⁶³ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 7/191; İbn Hibbân, *Sikât*, 9/113-114; Mizzî, *Tehzîb*, 24/430-468; Zehebî, *Siyer*, 12/391-475; a.mlf., *Tezkire*, 2/ 555-557; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/475-481; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/322-357; Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368-372.

⁴⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/322; Mizzî, *Tehzîb*, 24/430; Zehebî, *Siyer*, 12/391; a.mlf., *Tezkire*, 2/555.

⁴⁶⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 24/431; Zehebî, *Siyer*, 12/391; a.mlf., *Tezkire*, 2/555.

⁴⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/327; Mizzî, *Tehzîb*, 24/467; Zehebî, *Tezkire*, 2/556.

⁴⁶⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 24/442; Zehebî, *Siyer*, 12/395.

⁴⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/145; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/251; a.mlf., *Takrîb*, 4/215; a.mlf., *Tahrîr*, 3/157; el-Mar'aşî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/93.

Ebû Nuaym'dan 186 rivayette bulunmuştur.⁴⁷⁰ Buhârî'nin eserinde Ebû Nuaym'dan bu kadar fazla rivayette bulunması hocasına vermiş olduğu önemi gösterir.

Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890)⁴⁷¹

Kaynaklarda zikredildiğine göre adı Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fârisî el-Fesevî olup künyesi Ebû Yûsuf'tur.⁴⁷² 190/806 yılında doğmuştur.⁴⁷³ Fesevî, 13 Recep 277 (31 Ekim 890) tarihinde Basra'da vefat etmiştir.⁴⁷⁴ Bazı kaynaklarda vefatının 280/893 veya 281/894 yıllarında olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁷⁵

Fesevî, Hadis hâfızı olup aynı zamanda tarihçidir.⁴⁷⁶ 30 yıl ilmi yolculuklarda bulunmuştur.⁴⁷⁷ Farklı İslam beldelerinde zamanının en büyük hocalarından dersler almıştır. Mekkî b. İbrâhim (ö. 214/830), Kabîsa b. Utbe (ö. 215/830), Abdullah b. Zubeyr el-Humeydî,⁴⁷⁸ Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843)⁴⁷⁹ ve Halife b. Hayyât'tan⁴⁸⁰ dersler almıştır. Tirmizî, Nesâî, İbn Huzeyme (ö. 311/924), Ebû Avâne Ya'kûb b. İshak el-İsferâyînî (ö. 316/929)⁴⁸¹ kendisinden hadis rivayetinde bulunmuşlardır.

"Fâris'in hadis ehlinin imâmı" diye nitelenen Fesevî,⁴⁸² Nesâî tarafından "la be'se bihi" diye nitelendirilmiştir.⁴⁸³ Diğer münekkitler tarafından "hâfız",⁴⁸⁴ "imâm", "hüccet"⁴⁸⁵ olarak nitelendirilmiştir. Çok sayıda kitap telif eden Fesevî'nin

⁴⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/327; Mizzî, *Tehzîb* 24/449; Zehebî, *Siyer*, 12/402.

⁴⁷⁰ Buhârî, *el-Câmî 'u's-sahîh*; Ebî'l-Ğanaim, *Sevabü kâdâ*, 172; Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, 154.

⁴⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/253; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 2/5; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9/208; İbn Hibbân, *Sikât*, 9/287; Mizzî, *Tehzîb*, 32/324-335; Zehebî, *Siyer*, 32/180-184; a.mlf., *Tezkiretu'l-Huffâz*, 2/582-583; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/209-211; M. Yaşar Kandemir, "Fesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/424-426.

⁴⁷² İbn Hibbân, *Sikât*, 9/287; Mizzî, *Tehzîb*, 32/324; Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, 2/582; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/209.

⁴⁷³ Zehebî, *Siyer*, 32/180; Kandemir, "Fesevî", 12/424.

⁴⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9/208; Mizzî, *Tehzîb*, 32/334; Zehebî, *Siyer*, 13/183; a.mlf., *Tezkire*, 2/583; Kandemir, "Fesevî", 12/425.

⁴⁷⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/287; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/211; Kandemir, "Fesevî", 12/425.

⁴⁷⁶ Kandemir, "Fesevî", 12/424.

⁴⁷⁷ Zehebî, *Tezkire*, 2/583; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/211.

⁴⁷⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 32/326.

⁴⁷⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 32/326, 328, 329; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/209-210.

⁴⁸⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 32/326.

⁴⁸¹ Mizzî, *Tehzîb*, 32/331; Zehebî, *Siyer*, 13/181; a.mlf., 2/583; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/210.

⁴⁸² Mizzî, *Tehzîb*, 32/324; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/209.

⁴⁸³ Mizzî, *Tehzîb*, 32/331; Zehebî, *Siyer*, 13/181; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/210.

⁴⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 32/325; Zehebî, *Siyer*, 13/180; a.mlf., *Tezkire*, 2/582; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/209.

⁴⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 13/180; a.mlf., *Tezkire*, 2/582.

telif ettiği en meşhur eseri *el-Marife ve't-Târih*'tir.⁴⁸⁶ Fesevî, bu eserinde Ebû Nuaym'dan 328 rivayette bulunmuştur.⁴⁸⁷

Yukarıda kısaca Ebû Nuaym'ın bazı öğrencilerinin biyografilerini vermeye çalıştık. Çalışmamızın kapsamını aşmamak için diğer öğrencilerinin isimlerini alfabetik olarak verip ilgili kaynaklara yönlendirmekle iktifa edeceğiz.

1. Ahmed b. Menî' el-Begavî (ö. 244/858-859)⁴⁸⁸
2. Ahmed b. Mehdî el-İsfahânî (ö. 272/886)⁴⁸⁹
3. Ahmed b. Mülâib b. Hayyân (ö. 275/889)⁴⁹⁰
4. Ahmed b. Mûsâ b. İshak et-Teymî el-Kûfî (ö. 286/899)⁴⁹¹
5. Ahmed b. Yahyâ b. Zekerıyyâ el-Evdî el-Kûfî (ö. 264/878)⁴⁹²
6. Abdullah b. Saîd el-Eşecc el-Kûfî (ö. 257/871)⁴⁹³
7. Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl ed-Dârimî (ö. 255/869)⁴⁹⁴
8. Abdullah b. Mübârek el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/897)⁴⁹⁵
9. Abd b.Humeyd el-Kissî (el-Keşşî) (ö. 249/863-864)⁴⁹⁶
10. Abbas b. Muhammed b. Hâtım ed-Dûrî el-Bağdâdî (ö. 271/885)⁴⁹⁷
11. Ali b. Abdülaziz el-Begavî (ö. 286/899)⁴⁹⁸
12. Bişr b. Mûsâ el-Esedî (ö. 288/901)⁴⁹⁹
13. Devrakî, Ahmed b. İbrâhım el-Bağdâdî (ö. 246/860)⁵⁰⁰

⁴⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, 13/180; a.mlf., *Tezkire*, 2/583; Kandemir, "Fesevî", 12/425.

⁴⁸⁷ Fesevî, "el-Ma'rife ve't-târih", 1/133, 1/137, 1/141, 2/170, 2/191, 2/644, 2/656, 2/671, 2/760, 2/763, 2/779, 2/832, 3/3/78, 3/83, 3/92, 3/96, 3/332.

⁴⁸⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/22; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 6/377-379; Mizzî, *Tehzîb*, 1/495-497, 23/202; Zehebî, *Siyer*, 11/483-484; a.mlf., *Tezkire*, 2/481-482; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/80-81.

⁴⁸⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 23/202; Zehebî, *Siyer*, 12/597-598; a.mlf., *Tezkire*, 2/597-598.

⁴⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 6/389-391; Mizzî, *Tehzîb*, 23/202; Zehebî, *Tezkire*, 2/595.

⁴⁹¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/53; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 6/352; Zehebî, *Siyer*, 10/146, 13/376-377; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/84-85.

⁴⁹² İbn Hibbân, *Sikât*, 8/40-41; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 6/458; Mizzî, *Tehzîb*, 1/517-518, 23/202; Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyefî'l-Kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme -Ahmed Muhammed Nemir Hatîb (Cidde: Müessesetü Ulumi'l-Kur'anîyye, 1413/1992), 1/204; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/ 84-85.

⁴⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/307; Zehebî, *Siyer*, 12/182-185; a.mlf., *Tezkire*, 2/501-503; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/495.

⁴⁹⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/364; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 11/209-214; Mizzî, *Tehzîb*, 15/210-217, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 12/224-232; a.mlf., *Tezkire*, 2/534-536; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/548-549.

⁴⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/263; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/7-8; Mizzî, *Tehzîb*, 16/5-25, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 8/378-421; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/628-631.

⁴⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 12/235-238; a.mlf., *Tezkire*, 2/534; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/296-297.

⁴⁹⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/513; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/30-32; Mizzî, *Tehzîb*, 14/245-249, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 12/522-524; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/397-398.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/145, 13/348-349; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/633.

⁴⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 7/569; Mizzî, *Tehzîb*, 23/202-203; Zehebî, *Siyer*, 13/352-354; a.mlf., *Tezkire*, 2/611-612.

14. Ebû Heyseme, Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 234/849)⁵⁰¹
15. Ebû Bekr İbn Ebû Şeybe el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849)⁵⁰²
16. Ebû Dâvûd Süleyman b. Seyf el-Harranî (ö. 272/886)⁵⁰³
17. Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî (ö. 277/890)⁵⁰⁴
18. Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878)⁵⁰⁵
19. Esrem, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî et-Tâî (ö.261/874-875?)⁵⁰⁶
20. Muhammed b. Eslem el-Kindî el-Tûsî (ö. 242/856)⁵⁰⁷
21. Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî (ö. 279/892)⁵⁰⁸
22. Hanbel b. İshak b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 273/886)⁵⁰⁹
23. Hasan b. Muhammed b. Sabbah ez-Za'ferânî el-Bağdâdî (ö. 260/874)⁵¹⁰
24. İbn Zencûye, Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî (ö. 251/865)⁵¹¹
25. İbnü'l-Furât, Ahmed b. el-Furât b. Hâlid ed-Dabbî er-Râzî (ö. 258/872)⁵¹²
26. İbn Vâre, Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim er-Râzî (ö. 270/884)⁵¹³

⁵⁰⁰ Bûharî, *Târîhu'l-kebir*, 2/6; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/39; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 5/9-11; Mizzî, *Tehzîb*, 1/249-251; Zehebî, *Siyer*, 12/130-133; a.mlf., *Tezkire*, 2/505; M. Yaşar Kandemir, "Devrakî, Ahmed b. İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/247-248.

⁵⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/253; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/256-257; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 9/509; Mizzî, *Tehzîb*, 9/402-406, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 115/489-492; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/493-494; a.mlf., *Tezkire*, 2/437.

⁵⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/259-267; Mizzî, *Tehzîb*, 16/34-42, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 11/122-128; a.mlf., *Tezkire*, 2/432; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/636-637.

⁵⁰³ Mizzî, *Tehzîb*, 11/450-453, 23/203; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/35-36.

⁵⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/414; Mizzî, *Tehzîb*, 23/203, 24/381-391; Zehebî, *Siyer*, 113/247-263; a.mlf., *Tezkire*, 2/567-569; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/462-464.

⁵⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 12/33-47; Mizzî, *Tehzîb*, 19/89-104, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 13/65-85; a.mlf., *Tezkire*, 2/557-559; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/330-333.

⁵⁰⁶ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/72; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/295; Mizzî, *Tehzîb*, 1/476-480; Zehebî, *Siyer*, 12/623-628; a.mlf., *Tezkire*, 2/570-572; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/75-76.

⁵⁰⁷ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 7/201; Zehebî, *Siyer*, 12/195-207; a.mlf., *Tezkire*, 2/532-534.

⁵⁰⁸ İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 494; Zehebî, *Siyer*, 13/270-277; a.mlf., *Tezkire*, 2/633-635; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/783-784; *el-Mar'aşlî*, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

⁵⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 9/217; Mizzî, *Tehzîb*, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 13/51-53; a.mlf., *Tezkire*, 2/600-601.

⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 8/421; Mizzî, *Tehzîb*, 6/310-313, 23/203; Zehebî, *Siyer*, 12/262-265; a.mlf., *Tezkire*, 2/525-526; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/69-70.

⁵¹¹ Mizzî, *Tehzîb*, 7/392-395; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/230.

⁵¹² İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2/67; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 5/563; Mizzî, *Tehzîb*, 1/422-425; Zehebî, *Siyer*, 12/480-488; a.mlf., *Tezkire*, 2/544-545; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/65-66.

27. İbrâhim b. İshak el-Harbî el-Bağdâdî (ö. 285/898)⁵¹⁴
28. İshak b. Hasan el-Harbî (ö. 284/897)⁵¹⁵
29. İshak b. Râhûye el-Hanzalî el-Mervezi (ö. 238/853)⁵¹⁶
30. Müslim b. Haccâc (ö. 261/875)⁵¹⁷
31. Muhammed b. Abdullah b. Numeyr el-Hemdânî el-Bağdâdî (ö. 234/849)⁵¹⁸
32. Muhammed b. Ca'fer el-Kattat el-Kûfî (ö. 300/913)⁵¹⁹
33. Muhammed b. İshak b. Ca'fer es-Sâgânî (ö. 270/884)⁵²⁰
34. Muhammed b. İsmâil es-Sâiğ el-Kureşî el-Bağdâdî (ö. 276/890)⁵²¹
35. Muhammed b. İsmâil b. Uleyye (ö. 264/878)⁵²²
36. Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah ez-Zühî en-Nişâbûrî (ö. 258/872)⁵²³
37. Mahmud b. Gaylan el-Mervezî (ö. 249/863)⁵²⁴
38. İbn Ebû Şeybe, Ebû'l-Hasen Osmân b. Muhammed el-Kûfî (ö. 239/853)⁵²⁵
39. Ya'kûb b. Şeybe es-Sedûsî eş-Şeybî (ö. 262/875)⁵²⁶
40. Yahyâ b. Abdeveyh el-Bağdâdî (Taberanî'ninhocası) (ö. ?)⁵²⁷
41. Yûsuf b. Mûsâ b. Râşid el-Kattân el-Kûfî (ö. 253/867)⁵²⁸

⁵¹³ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 8/79-80; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 4/418-423; Mizzî, *Tehzîb*, 26/444-452; Zehebî, *Siyer*, 13/28-32; a.mlf., *Tezkire*, 2/575-577; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/52-53.

⁵¹⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/89; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/522-537; Mizzî, *Tehzîb*, 23/202; Zehebî, *Siyer*, 13/356-372; a.mlf., *Tezkire*, 2/584-586; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/108-109.

⁵¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 7/413-414; Mizzî, *Tehzîb*, 23/202. Zehebî, *Siyer*, 13/410-411.

⁵¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/50-53; Mizzî, *Tehzîb*, 2/373-388, 23/202; Zehebî, *Siyer*, 11/358-383; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/206-208.

⁵¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/121-125; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 494; Mizzî, 27/499-508; Zehebî, *Siyer*, 12/557-580; a.mlf., *Tezkire*, 2/588-590; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/253-254.

⁵¹⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/85; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/437-438; Mizzî, *Tehzîb*, 23/204, 25/566-570; Zehebî, *Siyer*, 11/455-458; a.mlf., *Tezkire*, 2/ 439; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/689-690.

⁵¹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 23/204; Zehebî, *Siyer*, 13/567.

⁵²⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/136; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/44-46; Mizzî, *Tehzîb*, 23/203, 24/396-399; Zehebî, *Siyer*, 12/592-594; a.mlf., *Tezkire*, 2/573-574; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/466-467.

⁵²¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/133; Mizzî, *Tehzîb*, 23/203, 24/475-477; Zehebî, *Siyer*, 13/161-162; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/483-484.

⁵²² İbn Hibbân, *Sikât*, 9/109; Zehebî, *Siyer* 12/294-295.

⁵²³ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/115; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 4/656-664; Mizzî, *Tehzîb*, 23/204; 26/617-631; Zehebî, *Siyer*, 12/273-285; a.mlf., *Tezkire*, 2/530-532; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/107-111.

⁵²⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/202; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/104-105; Mizzî, *Tehzîb*, 23/204, 27/305-309; Zehebî, *Tezkire*, 2/475; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/195-196.

⁵²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 13/162-168; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 494; Mizzî, *Tehzîb*, 16/34-42, 23/204; Zehebî, *Siyer*, 11/151-154; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/636-637.

⁵²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/410-412; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 23/204; Zehebî, *Siyer*, 12/476-479.

⁵²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/332; Zehebî, *Siyer*, 10/145.

Ebû Nuaym'dan ders alan diğer öğrencileri ise şunlardır:

Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî (ö. 214/830), Muhammed b. Süleyman el-Enbârî (ö. 234/849), Ahmed b. Hasan et-Tirmizî (ö. 248/862), Muhammed b. Hâtım b. Bezî' (ö. 249/863), Muhammed b. Abdullah el-Cürcânî (ö. 258/872), Haccâc b. eş-Şâkir (ö. 259/873), Ahmed b. Süleyman er-Rehâvî (ö. 261/875), Hasan b. Mukrim el-Bezzâz (ö. 274/888), Abdurrahman b. Merzûk el-Bûzurî el-Bağdâdî (ö. 275/889), Hasan b. Selâm es-Sevvâk (ö. 277/891), İbrâhim b. Hüseyin b. Dîzîl el-Hemdânî (ö. 277/891), Ca'fer b. Muhammed es-Sâîğ (ö. 279/893), Abdullah b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 280/894), Ahmed b. Muhammed b. Muallâ el-Kûfî (ö. 286/899), Ca'fer b. Abdulvahid el-Hâşimî (ö. ?), Fadl b. Ziyâd el-Cu'fî (ö. ?), Muhammed b. Yûnus el-Kudemî (ö. 286/899), Half b. Amr el-Akbûrî (ö. 296/909),⁵²⁹İsmâil b. Semmûye el-İsfahânî (ö. 267/881), Ahmed b. Mehdî el-İsfahânî (ö. 272/886), Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir el-Bağdâdî (ö. 279/893), Muhammed b. İsmâil b. Tirmizî (ö. 280/894), Hâris b. Muhammed et-Temîmî (ö. 282/895), Umeyr b. Mirsâd ed-Devnekî (ö. ?), Ahmed b. Hayseme b. Hâlid el-Bezzâz el-Askerî (ö. 280/894),⁵³⁰Ahmed b. Velîd el-Fehhâm (ö. 273/887), Ebû Avf el-Bezûrî (ö. 275/889), Ahmed b. Saîd el-Cemmâl (ö. 278/892),⁵³¹Ebû Zûr'a Abdurrahman b. Amr ed-Dımeşkî (ö. 281/894).⁵³²

Ayrıca Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Saîd b. Müslim el-Mıssîsî (ö. 271/885) ülkemizde Antakya ve Misis'te ikamet etmiş olup Ebû Nuaym'ın öğrencilerindendir.⁵³³

1.2.11. Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in Eserleri

Ebû Nuaym'ın yaşadığı dönem (130-219/748-834) tasnif döneminin ilk evresi ile tasnifin “altın çağı” olarak nitelendirilen ikinci evresi arasındaki geçiş dönemine denk gelmektedir.⁵³⁴ Bu dönemde tasnif türünün ilk ürünleri verilmiş, müsned ve musannef türlerini oluşturan hadis kitapları yanında hadis usûlünün kaideleri ile ilgili bilgiler de yazıya geçirilmeye başlanmıştır.⁵³⁵

⁵²⁸Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 23/204, 32/464-467; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/249-250.

⁵²⁹Mizzî, *Tehzîb*, 23/202-204.

⁵³⁰Zehebî, *Siyer*, 10/145-146.

⁵³¹Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/307.

⁵³²İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 494-495.

⁵³³Mizzî, *Tehzîb*, 32/430-432; Ali Osman Ateş, “İlk Dört Asırda Adana Ve Çevresinde Yaşayan Hadis Âlimleri”, *ÇÜİFD* 2/1 (Haziran 2002), 23.

⁵³⁴Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri”, 1529.

⁵³⁵İ. Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 113-114.

Hocalarından binlerce hadis yazdığı nakledilen Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, “kitaba” müracaat etmeyen kimselerin hataya düşmelerinden emin olunamayacağını söyleyerek hadisyazımının önemini vurgulamıştır.⁵³⁶ Hadis kitabetini tavsiye etmekle birlikte gerek hadis alanında gerekse fıkıh, tefsir ve tarih alanlarında çok kıymetli eserler telif etmiştir. Ebû Nuaym’ın rivayetlerinin bulunduğu eserleri inceleyen Abdullah b. Mübârek, “Senin kitabından daha sahîh bir hadis kitabı görmedim.”⁵³⁷ demiştir. Ahmed b. Hanbel ise “Ebû Nuaym vefat ettikten sonra kitabı imâm oldu, insanlar bir konuda ithalafa düştükleri zaman o kitaba danışarlardı.”⁵³⁸ İfadesini kullanmıştır.

Bu bölümde muhaddisliği yanında son derece önemli ve kıymetli eserler telif eden Ebû Nuaym’ın eserlerini kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1. *Kitâbu’t-Tefsîr*: en-Nedîm (ö. 385/995?) ve Davûdî (ö. 945/1539?) Fadl b. Dükeyn’in bir tefsir yazdığını eserlerinde kaydetmişlerdir.⁵³⁹ Eser hakkında başka bir bilgi bulunmamakta olup eser günümüze ulaşmamıştır.

2. *Kitâbu’l-Mesâilfi’l-Fıkh*: Bu eser en-Nedîm ve Kehhâle’nin (ö. 1987) eserinde geçmiş olup eser hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁵⁴⁰

3. *Kitâbu’l-Menâsik*: Ebû Nuaym’ın bu eseri de en-Nedîm ve Kehhâle’nin eserinde zikredilmekle birlikte eserin günümüze ulaştığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁴¹

4. *Kitâbu’s-Salât*: Bu kitabın adı Kettânî (ö. 1927) ve Fuat Sezgin’in (ö. 2018) eserinde geçmektedir.⁵⁴² Kitabın toplamda üç cüzden oluştuğu söylenmektedir. Ancak bilindiği kadarıyla bu eserin sadece ilk cüzü günümüze ulaşmıştır.⁵⁴³ Eserin birinci kısmından on beş sayfa Beyrut’ta Sâmî Haddâd’ın özel kütüphanesinde

⁵³⁶ Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî Ebû Zûr’a, *Tarihü Ebû Zûr’a ed-Dımeşkî*, thk. Şükrullah Ni’metullah el-Kûcânî (Şam: Mecmâu’l-Luğati’l-Arabiyye, ts.), 467; Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri Üzerine”, 1535.

⁵³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/309; Mizzî, *Tehzîb*, 23/213; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵³⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; el-Mar’aşlî, *Mu’cemü’l-meâcim*, 1/141.

⁵³⁹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 2/33.

⁵⁴⁰ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 283; Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn*, 2/622.

⁵⁴¹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 283; Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn*, 2/622.

⁵⁴² Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, 46; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden: Brill, 1967-1975), 1/101.

⁵⁴³ Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, *Kitâbü’s-Salât*, 47; Yazıcı, “Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri” 1544.

bulunmaktadır.⁵⁴⁴ Eser ilk defa Salâh b. ‘Âiz eş-Şelâhî’ tarafından tahkik edilerek Mektebetü’l-Gurabâ el-Eseriyye tarafından 1996 yılında basılmıştır. Basılmış olan bu eser 349 hadis ihtiva etmekte olup orijinal eserin ilk cüzünü kapsadığı için daha çok temizlik, abdest, gusül, teyemmüm, namaz vakitleri ve ezan hakkında hadisleri kapsamaktadır.⁵⁴⁵

Ülkemizde Bekir Paşa Dârülhadisi müderrislerinden Amasya’lı Halil b. Seyyid Abdullatif Amâsî *el-Câmiu’l-asgar* isimli eserinde Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn’in bu eserinden bir hadis rivayet etmiştir.⁵⁴⁶

5. *Cüz’ün min Hadîsi’l-A‘meş*: Bu eserin adı İbn Hacer’in *el-Mu‘cemü’l-müfrehes* isimli eserinde geçmektedir.⁵⁴⁷ Fadl b. Dükeyn’in A‘meş’den rivayet ettiği hadisleri içermektedir. Eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

6. *Tesmiyetü Me’ntehâ İleynâ mine’r-Ruvât’ an Ebî Nuaym*: Bu eser Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn tarafından bizzat yazılmamıştır. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn’den âlî isnadla kendisine gelen yetmiş sekiz rivayeti bu eserde toplamıştır.⁵⁴⁸ Bu risâlenin Zâhiriyye Kütüphanesi’nde iki nüshası mevcuttur. (Hadis, nr. 387, vr. 50^a-56^a; Mecmua, nr. 24/16, vr. 169^a-177^a).⁵⁴⁹ Ebû Nuaym’ın bu eseri Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey’in tahkikiyle beraber Metâbiu’r-Reşîd tarafından Medîne’de basılmıştır. Eserde yetmiş dört tanesi hadis, dört tanesi ise Ebû Nuaym’ın sözleri olmak üzere toplam yetmiş sekiz rivayet bulunmaktadır.⁵⁵⁰

7. *Kitâbu’t-Târih*: Fadl b. Dükeyn’ye ait bu eseri Moğultay b. Kılıç, İbn Hacer, Kettânî Fuat Sezgin ve Franz Rosenthal eserlerinde zikretmiştir.⁵⁵¹ İbn Sa’d, sahâbe ve diğer ricâl bilgilerini zikretmeye başlamadan önce, İbn Zebr er-Raba’î de (ö. 379/989) *Mevlidü’l-ulemâ ve vefeyâtihim* isimli eserinde Ebû Nuaym’ın bu

⁵⁴⁴ Fuat Sezgin, GAS, 1/101; Kandemir, “Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn”, 10/201.

⁵⁴⁵ Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, *Kitâbu’s-Salât*, 63-228.

⁵⁴⁶ Halil b. Seyyid Abdullatif, *el-Câmiu’l-asgar* (Amasya: Yazma Eserler Kütüphanesi, BA00159); Hasan Yerkazan, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ayşegül Gül -Şuayp Özdemir (Ankara: KIBATEK, 2017), 1/112.

⁵⁴⁷ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-müfrehes*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1998), 227.

⁵⁴⁸ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, 2/622; Fuat Sezgin, GAS, 1/101.

⁵⁴⁹ Kandemir, “Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn”, 10/201.

⁵⁵⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me’ntehâ ileynâ mine’r-ruvât*, 25-108; *el-Mar’aşlî*, *Mu‘cemü’l-meâcîm*, 1/141.

⁵⁵¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 3/377; Ebû’l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrut: Dâru’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1423/2002), 4/85; Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, 46; Fuat Sezgin, GAS, 1/101; Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography* (Leiden: Brill, 1968), 380.

eserinden istifade ettiklerini ifade etmişlerdir.⁵⁵² Fadl b. Dükeyn'in bu eserinden yararlanan Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), Ebû Nuaym'ın bu eserini *İkmâlu'l-tehzîbu'l-kemâl* isimli kitabında "Büyük Tarih Kitabı" şeklinde bahsetmiştir.⁵⁵³ İbn Hacer'in (ö. 852/1448) onu kaynak göstermesi eserin hicrî dokuzuncu asrın ortalarına kadar mevcut olduğuna işaret sayılabilir. Ancak günümüzde eserin varlığı tespit edilebilmiş değildir.⁵⁵⁴

8. *Tesmiyetü men Nezele'l-Kûfe mine's-Sahâbe*: Fadl b. Dükeyn'in böyle bir eser yazdığı İbn Asâkir'in(ö. 571/1176) *Tarihü medinetu Dimaşk* eserinde geçmektedir.⁵⁵⁵ Eser hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Eser günümüze ulaşmamıştır.

9. *Tesmiyetu menYünsebû ile'l-İrcâ' min Ehli'l-Kûfe*: Ebû Nuaym'a isnad edilen bu eseri İbn Asâkir'in *Tarihu medinetu Dimaşk* eserinde görülmektedir.⁵⁵⁶ Kitap hakkında başka bir bilgi olmayıp eserin günümüzde varlığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

10. *Tesmiyetü'n-Nisâi's-Sahâbiyyât*: Fadl b. Dükeyn'e isnad edilen bu eser de İbn Asâkir'in *Tarihu medinetu Dimaşk* eserinde geçmektedir.⁵⁵⁷ Eser ile ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin günümüze ulaştığı ile ilgili bir bilgi kaynaklarda zikredilmemektedir.

⁵⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/3-4; Ebû Süleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabaî, *Târihu mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hâmid (Riyad: Dâru'l Âsime, 1409/1989), 1/57-58; Yazıcı, "Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri", 1546.

⁵⁵³ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 3/377.

⁵⁵⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/146; Yazıcı, "Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri Üzerine", 1546.

⁵⁵⁵ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 16/371; Abdullah Abdurrahmân eş-Şerif, "el-Hâfız Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve eseruhû fî hıfzî's-sunneti, *Mecelletu'l-Ulûmi's-Şer'iyye* 14 (Riyad 2010), 98.

⁵⁵⁶ İbn Asâkir, *Tarihü Medinetu Dimaşk*, 45/20; Şerif, el-Hâfız Ebû Nuaym, 98-99.

⁵⁵⁷ İbn Asâkir, *Tarihü Medinetu Dimaşk*, 69/133; Şerif, el-Hâfız Ebû Nuaym, 99.

İKİNCİ BÖLÜM

2.HADİS İLMİNDEKİ YERİ

2.1. Hadisçiliği

Bu bölümde Ebû Nuaym'ın rihleleri hakkında bilgi verilecektir. Akabinde hadis ilmine yapmış olduğu katkıları zikredilecektir. En sonda da *Kütüb-i Sitte*'de ona nispet edilen rivayetlerin konularına göre tablolarda dağılımı yapılacak, bu rivayetler ile birlikte diğer bazı muhtelif hadis kaynaklarındaki rivayetlerinin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

2.1.1. Rihleleri

Ebû Nuaym'ın rihleleri ile ilgili bilgiler kaynaklarda net bir şekilde zikredilmemektedir. Ancak hocalarının nereli oldukları ve nerede ikamet ettikleri, kaynaklarda zikredilen Ebû Nuaym'ın yaşamış olduğu olayların geçtiği yerler tespit edilerek gitmiş olduğu yerler belirlenmeye çalışılacaktır.

Muhammed b. Ca'fer b. Habîb'in (ö. 300/913) rivayet ettiği, Ebû Nuaym'ın Kâbe'nin yanında bir bedevi ile yaşamış olduğu bir kıssadan hicaz bölgesine gittiği ve Kâbe'yi ziyaret ettiği görülmektedir.⁵⁵⁸ Burada birçok muhaddisten hadis işitmesi ve ders alması imkân dâhilindedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhü Bağdâd* eserinde yazdığı, Abdüssamed b. el-Mühtedî'nin (ö. ?) ve torunu Ahmed b. Meysem'in (ö. ?) naklettiği, Ebû Nuaym'ın Bağdat'a geldikten sonra yaşamış olduğu hadiseye göre Bağdat'a da gittiği kesin olarak söylenebilir.⁵⁵⁹

2.1.2. Rivayet Sîgaları

Hadis usûlünün önemli bir kısmını hadis rivayeti oluşturur. Hadis âlimleri bu konuda büyük bir hassasiyet göstermiş ve çeşitli metodlar geliştirmiştir. Hadisler rivayet edilirken hadis sîgaları kullanılır bu sîgalar bize hadisin nasıl alındığı ve aktarıldığı konusunda bilgi sunar.

Ebû Nuaym'ın rivayetleri incelendiğinde en çok “حَدَّثَنَا” (Haddesenâ) sîgasını, nadiren “أَخْبَرَنَا” (Ahberenâ) ve “أَنْبَأَنَا” (Enbeenâ) tahdîs sîgalarını⁵⁶⁰ kullandığı

⁵⁵⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, “*Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 107.

⁵⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/311-312; Zehebî, *Siyer*, 10/150.

⁵⁶⁰ Tahdîs: Sözlükte “bildirmek, haber vermek, anlatmak, nakletmek” anlamındaki tahdîs kelimesi terim olarak muteber bir yolla hadis nakletmeyi, özellikle de hocanın bizzat kendisinden semâ yoluyla alınan hadisi rivayet etmeyi ifade eder. Terimin genel anlamı râvinin “haddesenâ, ahberenâ, habberenâ, enbeenâ, nebbeenâ, ahberenî, semi'tü fülânün yekülû, kâ le lenâ fülânün, zekera lenâ fülânün” gibi edâ lafızlarından birini kullanarak hadis rivayet etmesidir. Ebû'l-HayrŞemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed Sehâvî, “*Fethu'l-mugîs bi-şerhi elfiyyeti'l-hadîs li'l-*

görülür. Bunun dışında az sayıda “عن ” (An)⁵⁶¹ sîgasını kullandığı görülür. Fadl b. Dükeyn’in hadis rivayetinde en fazla “حدثنا” sîgasını kullanması onun en sağlam hadis nakletme yolunu seçtiğini gösterir.

Bu husus Ebû Nuaym’ın rivayetleri bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

2.1.3. Hadisleri Lafzen Rivayet Etmesi

Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Nuaym’ın Süfyân es-Sevrî’nin üç bin beş yüz, Mis‘ar’ın ise beş yüz hadisini ezbere bildiğini, bu rivayetleri hiçbir değişiklik yapmadan her seferinde aynı lafızlarla rivayet ettiğini, başkalarının tesir ve telkinine kapalı olduğunu ifade etmiş olması⁵⁶² onun lafzen hadis rivayet etmeye önem verdiğini göstermektedir.

2.1.4. Âlî İsnad Kullanması

İsnad, Resûlullah ile son râvi (bir hadis kitabının mûsânnifi) arasındaki sayıya göre derecelendirilmektedir. Âlî isnad (ulüvvü’l-isnâd) ise bir hadis metninin iki veya daha çok isnadından yahut metinleri farklı da olsa birkaç isnaddan ilk kaynağa en az râvi ile ulaşanına verilen addır.⁵⁶³ Âlî isnad, hadisin sıhhati açısından büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü bir isnadda râvi sayısı ne kadar az olursa o nisbette hatalar azalır. Bu nedenle muhaddisler âlî isnada çok önem vermişler, âlî isnad elde etmek için “rîhle” denilen uzun ve yorucu yolculuklar yapmışlardır.

Ebû Nuaym’ın öğrencisi olan Yahyâ b. Mâin’e ölüm döşeginde son arzusu sorulduğunda “boş bir ev ve âlî isnad” diyerek cevaplamıştır.⁵⁶⁴ Ahmed b. Hanbel’e âlî isnad isteyen adam hakkında sorulunca “âlî isnadı talep etmek seleflerimizin

Irâkî”, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetu’s-Sünne, 2003), 2/158-159; Erdinç Ahatlı, “Tahdîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/391.

⁵⁶¹ “عن ” : “عن ” sîgası kullanılarak rivayet edilen hadislere Muan’an Hadis denir. Muan’an kelimesi sözlükte “an harfiyle rivayet etmek” anlamındaki an’ane fiilinden türetilmiş ism-i mef’ûldür. Terim olarak “senedinin herhangi bir yerinde ‘عن فلان’ (falandan nakledilmiştir) şeklinde rivayet edilen hadis” demektir. (Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, thk. Nüreddîn İtr (Şam: Dâru’l-Fikr, 1406/1986), 61), Abdullah Aydın, “Muan’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/326.

⁵⁶² İbn Halfûn, *el-Mu’lim*, 495-496; Mizzî, *Tehzîb*, 23/212-213; Zehebî, *Siyer*, 10/148, 156; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵⁶³ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/157-158.

⁵⁶⁴ Nureddin İtr, *Menhecü’n-nakdi fî ulûmi’l-hadis* (Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 359.

sünnetidir. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd'un öğrencileri Kûfe'den Medine'ye Hz.Ömer'den hadis dinlemek için yolculuk yaparlardı.” buyurmuştur.⁵⁶⁵

Ebû Nuaym diğer muhaddisler gibi hadis rivayet ederken âli isnad kullanmaya özen göstermiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Fadl b. Dükeyn'den âli isnadla kendisine gelen bu rivayetlerini *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât an Ebî Nuaym* isimli eserde toplamıştır.⁵⁶⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî bu hadisleri İbn Fâris'den (ö. 346/958), İbn Fâris ise İbnü'l-Furât'tan (ö. 258/872) ve İsmâil b. Abdullah Semmûye'den (ö. 267/881) rivayet etmiştir. Onlar da Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn'den bu hadisleri nakletmişlerdir.⁵⁶⁷

Uzun ömrü boyunca topladığı hadislerin birçok âli isnadına sahip olan Ebû Nuaym, el-İsfahânî'nin⁵⁶⁸ zikredilen eserinde ondan rivayet edilen toplam 78 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden dört tanesi Fadl b. Dükeyn'in sözlerini ihtiva etmektedir.⁵⁶⁹ Kitabı tahkik eden Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey, 78 rivayetin kırk beş tanesini sahih,⁵⁷⁰ sekiz tanesini hasen,⁵⁷¹ yirmi iki tanesini zayıf olarak değerlendirmiştir.⁵⁷² Üç tanesi hakkında ise karar verememiştir.⁵⁷³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Fadl b. Dükeyn'in bir tane de mürsel olarak rivayet ettiği hadisi bu eserine almıştır.⁵⁷⁴

Fadl b. Dükeyn'in talebelerinden olan ve ondan çok sayıda hadis rivayet eden Dârimî, Ebû Nuaym'dan âli isnad sayılan sülâsîyattan iki hadis rivayet etmiştir.⁵⁷⁵

Sonuç olarak Fadl b. Dükeyn'in âli isnadlarının müstakil bir eser haline getirilecek kadar çok sayıda rivayetin olması ve Darimî'nin Ebû Nuaym'dan sülâsî

⁵⁶⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvi ve âdâbi's-sâmî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 37-38.

⁵⁶⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 9-108.

⁵⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, 10/153.

⁵⁶⁸ Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/202.

⁵⁶⁹ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 58, 107, 108.

⁵⁷⁰ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 37, 38, 46, 48, 49, 52, 54, 68-69, 76, 90, 96, 103.

⁵⁷¹ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 35-36, 47, 97, 100, 101.

⁵⁷² Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 28, 42, 51, 53, 61, 62, 66, 69, 70, 73.

⁵⁷³ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 58, 61, 108.

⁵⁷⁴ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 60.

⁵⁷⁵ Dârimî, *es-Sünen*, 2/1310 (No.2106) , 2/1209 (No.1946).

hadis rivayet etmesi Ebû Nuaym'ın âli isnad ile rivayet etmeye dikkat ettiğini göstermektedir.

2.1.5. Râvi Olarak Durumu

2.1.5.1. Cerh ve Ta'dîl Durumu

Cerh, Hadis ıstılahında râviyi rivayetlerinin reddini gerektiren vasıflarla nitelemektir. Ta'dîl ise râviyi, rivayetlerinin kabulünü gerektirecek sıfatlarla nitelemektir. Cerh ve ta'dîl ilmi râvilerin mertebelerini ve rivayetlerinin kabul ya da red yönünden bilinmesini sağlayan ilimdir.⁵⁷⁶

Hadis ilminde “Emîrül-mü'minîn” ünvanıyla anılan Ebû Nuaym,⁵⁷⁷ hemen hemen bütün cerh-ta'dîl âlimlerince “sika”⁵⁷⁸, sebt”⁵⁷⁹, “hüccet”⁵⁸⁰, “mütkın”⁵⁸¹, “hâfız”,⁵⁸² “sadûk”⁵⁸³ ve “me'mûn”⁵⁸⁴ gibi vasıflarla nitelendirilmiş ve müteşeddîd âlimlerce bile methedilmiş ender hadis âlimlerinden birisidir. Fesevî onu “sika, sebt, sadûk” olarak vasıflandırmış⁵⁸⁵ ve onun için, “Âlimlerimiz Ebû Nuaym'ın itkân'da zirve olduğu konusunda icmâ etmişlerdir, O bir hüccettir.” demiştir.⁵⁸⁶

⁵⁷⁶ Hâtım b. Ârif el-Avnî eş-Şerîf, *Hulâsatu't-te'sil li ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1421/2000), 6; Emin Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi* (İstanbul: İFAV Yay., 1997), 17-18.

⁵⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/255.

⁵⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/369; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/205; İbn Ebû Hâtım, *Cerh*, 7/62; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/313,317; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 495; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206, 212; Zehebî, *Siyer*, 10/156; a.mlf., *el-Kâşif*, 122; Hüseyinî, *Kitabü't-tezkire*, 1/1355; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252, 255; a.mlf., *Takrîb*, 4/215; a.mlf., *Tahrîr*, 3/157; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 163; Mahmud Muhammed es-Saîdî vd., *el-Câmîü fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 2/360; Ahmed İsmâil Şekukânî - Sâlih Osman el-Lehhâm, *Mu'cemü esâmir'r-ruvât ellezine terceme lehumü'l allâme Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî cerhen ve ta'dîlen* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 3/402.

⁵⁷⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/205; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/313,317; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 495; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206,207,212; Zehebî, *Siyer*, 10/149,155,156; Zehebî, *Tezkire*, 1/372; a.mlf., *el-Kâşif*, 122; Hüseyinî, *Kitabü't-tezkire*, 1/1355; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252; a.mlf., *Takrîb*, 4/215; a.mlf., *Tahrîr*, 3/157; Mahmud Muhammed es-Saîdî vd., *el-Câmîü fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 2/360; Şekukânî - el-Lehhâm, *Mu'cemü esâmi'r-ruvât*, 3/402.

⁵⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/369; Mizzî, *Tehzîb*, 23/208; Zehebî, *Siyer*, 10/155; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Buhârî (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1383/1963), 3/350; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252-253; a.mlf., *Takrîb*, 4/216; Şekukânî - el-Lehhâm, *Mu'cemü esâmir'r-ruvât*, 3/402.

⁵⁸¹ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62; Mizzî, *Tehzîb*, 23/211, 213; Zehebî, *Siyer*, 10/147,155; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵⁸² İbn Ebû Hâtım, *Cerh*, 7/62; Mizzî, *Tehzîb*, 23/211,213; Zehebî, *Siyer*, 10/147,155; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; a.mlf., *Mizân*, 3/350; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; a.mlf., *Takrîb*, 4/216.

⁵⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/313; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252.

⁵⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/369; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 5/255.

⁵⁸⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252.

⁵⁸⁶ Fesevî, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-tarih*, 2/633; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/315; Mizzî, *Tehzîb*, 23/212; Zehebî, *Siyer*, 10/147; Zehebî, *Tezkire*, 1/373; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/93; Mahmud Muhammed es-Saîdî vd., *el-Câmîü fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 2/361.

İbn Sa'd onu "sika", "me'mûn", "hüccet" ve "kesîru'l-hadis" diye nitelendirmiştir.⁵⁸⁷ Büyük hadis âlimlerinden Ali b. Medînî'ye de es-Sevrî'nin en güvenilir talebeleri sorulduğunda Ebû Nuaym'ı da zikretmiş ve "sika" râvilerden olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁸ Yahyâ b. Maîn, hayatında Ebû Nuaym ile Affân b. Müslim'den daha güvenilir bir kimse görmediğini ifade etmiştir.⁵⁸⁹ Kendisine es-Sevrî'nin en güvenilir talebeleri sorulduğunda; Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Vekî' b. Cerrâh, Abdullah b. Mübârek ile birlikte Ebû Nuaym'ı ilk beş talebesi içinde zikretmiştir.⁵⁹⁰ Ebû Nuaym'ın rivayetleri ile ilgili olarak " Bu şehlaya⁵⁹¹ ters düşmedikten sonra bana ihtilaf edilmesinin hiçbir önemi yoktur." demiştir.⁵⁹² Ahmed b. Hanbel Ebû Nuaym'ın "sika", "sadûk" ve hadis ilminde "hüccet" olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹³ Ayrıca Ebû Nuaym'ın Vekî' den daha az hata yaptığını ifade etmiştir.⁵⁹⁴ Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (ö. 248/862) ise Ebû Nuaym'dan daha doğru sözlü bir muhaddis görmediğini ifade etmiştir.⁵⁹⁵ İclî, onu "sika ve sebt" diye nitelendirmiştir.⁵⁹⁶ Ebû Zûr'a er-Râzî onu "mütkın" kişilerden biri olarak vasıflandırmış ve Kabîsa b. Ukbe'den (ö. 215/830) daha mütkın biri olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁷ İmâm Nesâî, Ebû Nuaym'ı "sika ve me'mûn" olarak nitelendirmiş,⁵⁹⁸ es-Sevrî'nin en sağlam ve önde gelen beş talebesi arasında onun adını da zikretmiştir.⁵⁹⁹ İbn Hibbân (ö. 354/965) onu, zamanının en sağlam kişisi olarak değerlendirmiştir.⁶⁰⁰ Yine Dârekutnî'ye (ö. 385/995) "Kabîsa b. Ukbe mi,

⁵⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/369; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/255.

⁵⁸⁸ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 7/62; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 495; Mizzî, *Tehzîb*, 23/212; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵⁸⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; Zehebî, *Siyer*, 10/147; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcîm*, 1/141.

⁵⁹⁰ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 7/62; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 496.

Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵⁹¹ Şehla: Kusur değil güzellik sayılabilecek şekilde şaşı, hafif şaşı (göz). (*Kubbealtı Lugatı*, 7 Mart 2022).

⁵⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/313; Zehebî, *Siyer*, 10/151; a.mlf., *Tezkire*, 1/373.

⁵⁹³ Mizzî, *Tehzîb*, 23/208; Zehebî, *Siyer*, 10/155; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252-253.

⁵⁹⁴ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 7/62; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; Zehebî, *Siyer*, 10/154; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252.

⁵⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/147; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 14/316; Mizzî, *Tehzîb*, 23/211; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 23/212; Zehebî, *Siyer*, 10/156; Hüseyinî, *Kitabü't-tezkire*, 1/1355; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁵⁹⁷ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 7/62; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 496.

⁵⁹⁸ Kasım Alî Sa'd, *Menhecü'l-İmâm Ebî Abdurrahmân en-Nesâî fî'l-cerh ve't-ta'dîl* (Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslamiyye ve İhyai't-Tûras, 1423/2002), 1/2090.

⁵⁹⁹ Mahmud Muhammed es-Saîdî vd., *el-Câmiû fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, 2/362.

⁶⁰⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/319.

yoksa Ebû Nuaym mı Sevrî'nin önde gelen talebesidir?" sorusuna "Ebû Nuaym" cevabını vermiştir.⁶⁰¹

Ebû Hâtım er-Râzî, onu "sika, hâfız" ve "mütkın" olarak vasıflandırmıştır.⁶⁰² Fadl b. Dükeyn'in hâfızasının güçlü olduğu da Ahmed b. Hanbel'in naklettiği: "Ebû Nuaym, 185/801 yılında Kûfe Cebbâne'de tek bir oturuşta Mis'ar'ın hadislerini ezberden okudu." şeklindeki haberden de anlaşılmaktadır.⁶⁰³ Yine Yahyâ b. Maîn'in Ebû Nuaym'ı denemek için ona ait olan ve olmayan hadisleri karıştırarak onu denemesi, Ebû Nuaym'ın da tek tek kendisine ait olmayanları ayırt etmesi, onun hâfızasının gücünü ve telkine kapalı olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁴ Nitekim Ebû Dâvûd es-Sicistânî'ye Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in hadis hâfızı olup olmadığı sorulduğunda "Evet, cidden o bir hadis hâfızıdır." demiştir.⁶⁰⁵

2.1.5.2. Tedlîs ile İtham Edilmesi

Tedlîs: Kelime anlamı olarak "bir şeyin kusurunu gizlemek" anlamına gelip terim anlamı "râvinin, görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis işitmediği hocasından işittiği zannını uyandıracak şekilde rivayette bulunması" demektir.⁶⁰⁶ Hadis râvileri bazı sebeplerle tedlîs yapma yoluna gitmişlerdir.⁶⁰⁷

Âlimler tarafından eleştirilen rivâyetlerden biri de müdelles hadistir. Hicrî birinci asırda yaşayan münekkitler tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmayan tedlîs, hicrî ikinci asrın ortalarına doğru eleştirilmiş ve bazı âlimlerce yalan ile eşdeğer görülmüştür.⁶⁰⁸ Hadis âlimleri tedlîs yapmayı râvi için önemli bir cerh sebebi

⁶⁰¹ Muhammed Mehdi vd., *Mevsuâtü'l-akvâl*, 1/517.

⁶⁰² İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 496; Mizzî, *Tehzîb*, 23/213; Zehebî, *Siyer*, 10/148, 156; Hüseyinî, *Kitabü't-tezkire*, 1/1355; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁶⁰³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl rivâyetü ibnihi Abdillâh*, thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 3/52; Yazıcı, "Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri", 1535.

⁶⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/315, 316; Mizzî, *Tehzîb*, 23/210-211.

⁶⁰⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî Âcurrî, *İcâbâtühû alâ su'âlâti Ebî Ubeyd Muhammed b. Alî b. Osmân el-Âcurrî*, thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî (Mekke: Dâru'l-İstikâme, 1418/1997), 1/259; Mizzî, *Tehzîb*, 23/212; Zehebî, *Siyer*, 10/150; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁶⁰⁶ Bünyamin Erul, "Tedlîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/262.

⁶⁰⁷ es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/221-222; Veysel Özdemir, *Tedlîs değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlâhiyât Yay., 2019), 42-74.

⁶⁰⁸ Ali Çelik, "Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler", *BÜİFD* 15 (2020), 99.

saymış, müdellislerin genellikle isnadtedlîsini hem ittisal hem inkîtâa delâlet eden “an” ve “kâle” lafızlarıyla yaptıkları rivayetlerini makbul saymamışlardır.⁶⁰⁹

Hemen hemen bütün münekkitlerce güvenilir olduğu ittifakla kabul edilen Ebû Nuaym, mütekaddimûn âlimlerinden sadece Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (ö. 248/862) tarafından tedlîs yapmakla itham edilmiştir.⁶¹⁰ Ebû Nuaym’ın tedlîs ile itham edildiği bilgiyi eserinde nakleden kişi İbn Şâhin’dir. (ö.385/996)⁶¹¹ Hâfız İbn Hacer de tedlîs yapanları beş kısımda ele aldığı *Tabakâtü’l-Müdellisîn* isimli eserinde Ahmed b. Sâlih’in bu sözünden hareketle onu nadiren tedlîs yapanları zikrettiği birinci kısımda ele almıştır.⁶¹²

Ancak kaynaklar incelendiğinde bu sözlerin Ahmed b. Sâlih’e değil, Ahmed b. Hanbel’e ait olduğu görülecektir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel bu sözleri Ebû Nuaym için söylememiştir. İbn Hanbel, Ebû Nuaym’ın Yahyâ b. Ebî Hayyâ el-Kelbî (ö. 150/767) hakkındaki değerlendirmelerini nakletmiştir.⁶¹³ Ahmed b. Hanbel’den bu sözleri oğlu Abdullah (ö. 290/903) aktarmıştır.⁶¹⁴ Ayrıca olayı nakleden Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel’inin yazdığı *Kitâbü’l-İlel ve Ma’rifeti’r-Ricâl* adlı eserinde Fadl b. Dükeyn’in Ebû Cenâb hakkındaki sözlerini aynen babasından nakletmektedir.⁶¹⁵ Bunun dışında Yahyâ b. Maîn *et-Tarih*’inde ve İbn Adî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-Ricâl* isimli eserinde, Ukaylî (ö. 322/934) *ed-Du’afâ’ü’l-Kebîr* isimli eserinde⁶¹⁶ yine Ebû Nuaym’ın Ebû Cenâb hakkındaki değerlendirmelerini aktarmaktadır.⁶¹⁷ Dolayısıyla mezkûr eserler incelendiğinde Ebû Nuaym’ın tedlîs yapmakla itham edilen değil, bizzat itham eden kişi olduğu

⁶⁰⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, (İstanbul: İFAV Yay., 2018), 193-194.

⁶¹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 23/218; İbn Hacer, *Takrîb*, 4/214; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî İbn Şâhin, *Târîhu esmâ’i’s-sikât*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Kuveyt: Dâru’s-Selefiyye, 1404/1984), 186; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/255.

⁶¹¹ İbn Şâhin, *Târîhu esmâ’i’s-sikât*, 186; Ali Osman Koçkuzu, “İbn Şâhin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/367-369.

⁶¹² Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn ta’rifu ehli’t-takdîs bimerâtibi’l-mevsûfîne bi’t-tedlîs*, thk. Asım b. Abdillâh Karyûtî (Amman: Mektebetü’l-Menâr, 1403/1983), 23.

⁶¹³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/342; Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 8/267; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9/138-139; Mizzî, *Tehzîb*, 31/284-290; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/364; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/30-32; Mahmud Muhammed es-Saîdî vd., *el-Câmiû fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*, 3/285-286.

⁶¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9/138-139. Mizzî, *Tehzîb*, 31/287.

⁶¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’l-İlel*, 3/114.

⁶¹⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ Ukaylî, *ed-Du’afâ’ü’l-kebir*, thk. Abdülmü’tî Emin Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1404/1984), 4/399.

⁶¹⁷ Yahyâ b. Maîn, *et-Tarih*, 3/350; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1418/1997), 9/50.

görülecektir. Ebû Nuaym bu sözleri Ebû Cenâb, Yahyâ b. Ebî Hayyâ el-Kelbî için kullanmıştır.⁶¹⁸ Nitekim el-Kelbî, başka münekkitler tarafından da tedlîs yapmakla suçlanmıştır.⁶¹⁹

Eserinde bu bilgiyi kaydeden İbn Şâhin bazı ricâl âlimlerince tenkit edilmiştir. Tenkit edildiği hususlardan biri de yazmış olduğu şeylerde düzeltmesi gereken bir yer olduğunda ve kendisine bu durum hatırlatıldığında düzeltme yolunu tercih etmemesidir. Bunun sebebi de el-Berkânî'nin (ö. 425/1034) ifadesiyle naklettiği şeylerde kendisine aşırı güvenmesi hususudur. Nitekim Muhammed b. Ömer el-Dâvûdî (ö. 429/1038),

İbn Şâhin'in sika olduğunu belirttikten sonra İbn Şâhin'den bir tefsirden naklederken yapmış olduğu hatayı düzeltmesini istemiş o da "Ben yazarım, yazdığuma karşı çıkmam dediğini duydum" demiştir.⁶²⁰ Dârekutnî de İbn Şâhin'in hata yapmaya yakın birisi olduğunu ifade etmiştir.⁶²¹

Sonuç olarak Ebû Nuaym ittifakla tüm münekkitler tarafından güvenilir, sağlam ve doğru sözlü olarak kabul edilmiş büyük bir hadis âlimidir. Nitekim İmâm Bûhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'inde kendisinden çok fazla rivayette bulunması da Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in ne kadar sağlam ve güvenilir bir muhaddis olduğunun diğer bir delilidir. Ebû Nuaym'ın tedlîs yaptığına dair görüşlerinise yukarıda kaynaklarıyla zikredildiği üzere haksız ve yanlış bir ithamdan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Nuaym'ın tedlîs ile itham edilmesi hakkındaki bilgilerin tabakât kitaplarına yanlış aktarılmasından dolayı gerçekleşmiştir.

2.1.6. Münekkit Kimliği

Fadl b. Dükeyn dönemin en iyi ricâl âlimlerinden birisiydi.⁶²² Bu hususta Ahmed b. Hanbel, Ebû Nuaym'ın ricâl ilmini en iyi bilenlerden biri olduğunu ifade etmiştir.⁶²³ Ebû Nuaym, râvileri ta'dîl ederken daha çok "sika"⁶²⁴ lafzını, onun

⁶¹⁸ Yahyâ b. Maîn, *et-Tarih*, 3/350; *Ukaylî*, *ed-Du'afâ'*, 4/398; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/50; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9/138; Mizzî, *Tehzîb*, 31/287.

⁶¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/342; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/267; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9/138; Mizzî, *Tehzîb*, 31/287-289; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/364; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/30-31; Mahmud Muhammed es-Saîdî vd., *el-Câmiû fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, 3/285-286.

⁶²⁰ Zehebî, *Siyer*, 16/433; a.mlf., *Tezkire*, 3/988-989.

⁶²¹ Zehebî, *Siyer*, 16/433; a.mlf., *Tezkire*, 3/988-989.

⁶²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/314; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; Zehebî, *Siyer*, 10/147; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/93; *el-Mar'aşlî*, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

⁶²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/314; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; Zehebî, *Siyer*, 10/147; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252.

dışında “me’mûn”,⁶²⁵ “sadûk”,⁶²⁶ “sebt”,⁶²⁷ “sika”, “semâ’ı sahih”,⁶²⁸ “kesîru’l-hadîs” sıfatlarını kullanmıştır. Ebû Nuaym; Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Muhammed b. Ahmed b. Velîd, Ebû Bekr es-Sekafî el-İsfahânî (ö. 234/849), Ubeydullah b. İyâd es-Sedûsî el-Kûfî (ö. 169/786) ve Âdem b. Ebî İyâs Horâsânî (ö. 220/835) için “sika”,⁶²⁹ yine Âdem b. İyâs Horasanî ve Müslim el-Hanefî (ö.?) için “sebt”,⁶³⁰ Saîd b. Yahyâ et-Tâvil el-İsfahânî (ö. 227/842) için “sadûk”,⁶³¹ Hakem b. Mûsâ b. Ebî Zühayr el-Kantârî (ö. 232/847) için “me’mûn”,⁶³² Abdullah b. Muhammed el-Kinânî (ö. ?) için “kesîru’l-hadîs”⁶³³ değerlendirmelerinde bulunmuştur.

Ebû Nuaym râvileri cerh ederken ise “leyse sika ve me’mûn ”,⁶³⁴ “leyyinu’l-hadîs”,⁶³⁵ “daîf”,⁶³⁶ “daîfu’l-hadîs”,⁶³⁷ “sahibû garâib”,⁶³⁸ “muttaribu’l-hadîs”,⁶³⁹ “lâyuktebû hadîsuhû”,⁶⁴⁰ “lâşey hadîsuhû”,⁶⁴¹ “lâ yecûzu îtimâde âleyhim”,⁶⁴² “lâyüsâvî hadîsuhû mayuhâzî fesleyn”,⁶⁴³ “vehime fî hadîsirevâhu”,⁶⁴⁴ “metrûk”,⁶⁴⁵ “metrûku’l-hadîs”,⁶⁴⁶ “ravâ ehâdîse menâkîr, lâşey’e”,⁶⁴⁷ “münkeru’l-hadîs”,⁶⁴⁸

⁶²⁴ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 9/138; İbn Şâhin, *Târîhu esmâ’i’s-sikât*, 1/94; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü tehzîbi’l-kemâl fî esmâ’i’-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed -Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhim (Kahire: Farûku’l-Hadîse, 1422/2001), 2/30, 9/6; İbn Hacer, *Lisân*, 1/372, 6/525.

⁶²⁵ İbn Şâhin, *Târîhu esmâ’i’s-sikât*, 1/228; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 2/30; İbn Hacer, *Lisân*, 1/178.

⁶²⁶ İbn Hacer, *Lisân*, 3/50.

⁶²⁷ İbn Hacer, *Lisân*, 4/482.

⁶²⁸ İbn Hacer, *Lisân*, 7/7.

⁶²⁹ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 9/138; İbn Şâhin, *Târîhu esmâ’i’s-sikât*, 1/94, 1/228; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 9/6, 2/30; İbn Hacer, *Lisân*, 1/372, 1/471, 6/525, 7/7.

⁶³⁰ İbn Hacer, *Lisân*, 4/482.

⁶³¹ İbn Hacer, *Lisân*, 4/85.

⁶³² İbn Şâhin, *Târîhu esmâ’i’s-sikât*, 1/228; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 2/30; İbn Hacer, *Lisân*, 1/471.

⁶³³ İbn Hacer, *Lisân*, 4/577.

⁶³⁴ İbn Hacer, *Lisân*, 3/498.

⁶³⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 4/479.

⁶³⁶ İbn Hacer, *Lisân*, 6/66, 5/81, 2/337.

⁶³⁷ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ’ ve’l-metrûkûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1406/1985), 2/122.

⁶³⁸ İbn Hacer, *Lisân*, 1/573, 7/16.

⁶³⁹ İbn Hacer, *Lisân*, 2/337.

⁶⁴⁰ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ’*, 2/122; İbn Hacer, *Lisân*, 6/269.

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Lisân*, 3/111.

⁶⁴² İbn Hacer, *Lisân*, 1/484.

⁶⁴³ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ’*, 1/245.

⁶⁴⁴ İbn Hacer, *Lisân*, 5/47; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 3/135.

⁶⁴⁵ Zehebî, *Mizân*, 2/431; İbn Hacer, *Lisân*, 4/488.

⁶⁴⁶ Zehebî, *Mizân*, 3/230; İbn Hacer, *Lisân*, 1/372, 1/484.

⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Lisân*, 5/511, 6/269, 6/204, 6/330.

⁶⁴⁸ İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 9/138.

“sâhibu menâkîr ve'l-bevâtîl”,⁶⁴⁹ “kâneyedau'l-hadîs”,⁶⁵⁰ “yedau'l-hadîs”,⁶⁵¹ “vadda”,⁶⁵² “kezzâb”,⁶⁵³ gibi lafızları kullanmıştır. Ebû Nuaym nadiren de cerh durumunu belirtirken te'kîdli lafızlar kullanmıştır. Örneğin, Abdulcebbâr b. Abbas eş-Şebâmî el-Hemdânî için (ö. ?)⁶⁵⁴ ve Ebû İsrâîl el-Mülâî (ö. ?) için “Kûfe'de onlardan daha yalancısı yoktur.”⁶⁵⁵ diyerek ağır lafızlarla onları cerh etmiştir. Ebû Nuaym'ın yeri geldiğinde hocalarını bile tenkid etmesi onun tenkitte objektif bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır. Sözelimi hocası Ebû Bekir b. Ayyâş b. Sâlim el-Esedî (ö. 288/901) için “Hocamız Ebû Bekir'den daha çok hata yapan biri yoktur.”⁶⁵⁶ ifadesini dile getirmiştir.

Fadl b. Dükeyn'in *et-Tarih* isimli bir eser yazması da onun bu alandaki yetkinliğini göstermektedir. Çünkü hadis âlimlerinin “tarih” adıyla yazmış olduğu eserler birer ricâlü'l-hadîs kitabıydı.⁶⁵⁷ İbn Hacer *Lisânü'l-mîzân* eserinde râviler hakkında bazı değerlendirmeleri naklederken “*Ebû Nuaym'ın Tarih'inde*” şeklinde bu eserden alıntı yaparak onun değerlendirmelerini nakletmesi bu eserin bir bakıma ricâl kitabı olduğunu göstermektedir.⁶⁵⁸

Sonuç itibarıyla Ebû Nuaym iyi bir muhaddis olması yanında aynı zamanda râviler hakkında değerlendirmelerde bulunan iyi bir ricâl âlimidir. Nitekim onun bu hususta kitap yazması ve hocalarını tenkit etmesi dönemin en yetkin münekkittlerinden biri olduğunu göstermektedir.

⁶⁴⁹ İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/74.

⁶⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/342; Zehebî, *Mîzân*, 1/391; İbn Hacer, *Lisân*, 2/429, 1/471; 8/104 8/164, 8/234.

⁶⁵¹ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed İbrâhîm Zayed (Haleb: Dâr el-Vâî, 1396/1976), 1/220; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/343, Zehebî, *Mîzân*, 1/391; İbn Hacer, *Lisân*, 2/429, 1/471, 8/104; Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dımaşkî İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdullah Muhammed Sıddık el-Gumârî –Abdulvehhab Abdullatif, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/44.

⁶⁵² İbn Hacer, *Lisân*, 7/21; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/28.

⁶⁵³ İbn Hacer, *Lisân*, 6/16, 7/21; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/88.

⁶⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/159; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ'*, 2/82; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/77.

⁶⁵⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/159.

⁶⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 8/501.

⁶⁵⁷ İbrâhîm Hatiboğlu, “Ricâlü'l-hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/84.

⁶⁵⁸ İbn Hacer, *Lisân*, 4/85, 4/522, 4/577.

2.1.7. Ricâl İlmindeki Yeri

Ebû Nuaym döneminin ricâl ve ensâb ilminlerini de en iyi bilen âlimlerden birisiydi.⁶⁵⁹ Fadl b. Dükeyn'in öğrencilerinden İbn Sa'd, Buhârî ve Fesevî başta olmak üzere Halife Hayyât, İbn Abdülberr, İbnü'l-Esir, Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer'in eserlerinde kişilerin vefat ve doğum tarihleri ile bu kişiler hakkındaki diğer bilgileri Ebû Nuaym'dan nakletmeleri onun ricâl ilmindeki yetkinliğini göstermektedir.⁶⁶⁰

2.2. Rivayetleri

Bu bölümde Ebû Nuaym'ın *Kütüb-i Tis'a* ve diğer muteber hadis kaynaklarında geçen rivayetleri değerlendirilecektir. Ebû Nuaym'ın rivayetlerine geçmeden önce hadis âlimlerinin onun rivayetleri hakkında yapmış oldukları değerlendirmeleri kısaca aktaracağız.

2.2.1. Rivayetleri Hakkında Âlimlerin Görüşleri

Dönemin hadis âlimlerinin geneli tarafından sika olduğu ittifakla kabul edilen Ebû Nuaym, es-Sevrî'nin önde gelen ve hadislerini en iyi bilen talebelerinden biriydi. Es-Sevrî'nin yaklaşık dört bin hadisini, aynı şekilde Mis'ar b. Kidâm'ın da beş yüz hadisini ezberinden naklediyordu.⁶⁶¹ Ebû Nuaym zamanının meşhur âlimleriyle kıyaslandığında sağlamlığı ve hadis rivayet ederken hatasının azlığıyla dikkat çekmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Nuaym'ın rivayetlerindeki hataların Vekî'den daha az olduğunu dile getirmiştir.⁶⁶² Yahyâ b. Maîn, "Ebû Nuaym ve Affân b. Müslim'den daha sağlamını görmedim." demiştir.⁶⁶³ Ebû Zür'a er-Râzî de Ebû Nuaym'ın rivayetlerinin Kabîsa b. Ukbe'den daha sağlam olduğunu söylemiştir.⁶⁶⁴

Ebû Nuaym'ın rivayetlerini ihtiva eden eserleri mütalaa eden Abdullah b. Mübârek, "Bu kitaptan daha sahîhbir hadis kitabı görmedim." demiş ve eserinin

⁶⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/314; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 23/206.

⁶⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/224, 5/340, 6/133, 7/135; Hayyat, *Tabakât*, 245, 276, 417; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 6/447, 6/464, 7/41, 7/70, 8/81; Fesevî, 1/135, 1/518, 2/644; İbn Abdülberr, *el-İsti'âb*, 2/610, 4/1769; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 26, 648, 682, 1270, 1275; Mizzî, *Tehzîb*, 2/240, 2/524, 10/133, 11/75, 12/268; Zehebî, *Siyer*, 1/124, 4/600, 5/109, 6/109; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/220, 1/311, 1/420, 2/376, 2/399, 3/23, 3/60, 4/110, 5/308, 6/27.

⁶⁶¹ İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 495-496; Aynî, *Meğani'l-ahyar*, 2/452; Mizzî, *Tehzîb*, 23/212-213; Zehebî, *Siyer*, 10/148, 156; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁶⁶² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/314; İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatü İbni'l-Cevzî*, 70; İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 495; Mizzî, *Tehzîb*, 23/206; Zehebî, *Siyer*, 10/146-147; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/252.

⁶⁶³ Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; Hatîb el-Bağdâdî, 14/316; Zehebî, *Siyer*, 10/147; a.mlf., *Tezkire*, 1/373; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

⁶⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62; Mizzî, *Tehzîb*, 23/212; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

zamanının en sahîh kitaplarından biri olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Nuaym'ın rivayetleri hakkında Süfyân b. Uyeyne ile yarış halinde olduğunu söyleyerek zamanının önde gelen muhaddislerinden biri olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁶ Muhammed b. Abdullah b. Ammâr el-Mevsilî (ö. 231/846), Ebû Nuaym'ın sika râvilerden rivayet ettiğinde hadisi diğerlerinden (o konuda rivayet edilen hadislerden) daha da hüccettir.”⁶⁶⁷ diyerek diğer hadis âlimleri yanındaki üstünlüğünü dile getirmiştir.⁶⁶⁸

Bir defasında Yahyâ b. Maîn onun hıfzını ve telkine açık olup olmadığını denemek istemişti. Ahmed b. Hanbel, Ebû Nuaym'ın sika olduğunu dolayısıyla buna gerek olmadığını söylemesine rağmen, Yahyâ b. Maîn yine de onu denemekte ısrar etmişti. Birlikte Ebû Nuaym'ın dükkânına gitmişlerdi. Yahyâ b. Maîn daha önceden hazırladığı hadislerinden otuz tanesini bir kâğıda yazmış, her on hadiste bir Fadl b. Dükeyn'e ait olmayan başka bir hadis ilave etmişti. Yahyâ b. Maîn bu hadisleri Ebû Nuaym'ın huzurunda okuyunca bu rivayetlerin kendisine ait olmadığını söylemişti. Daha sonra Fadl b. Dükeyn İbn Maîn'in bunu kendisini denemek amacıyla yaptığını anlamış, öfkelenerek onun dükkandan çıkmasını istemişti. Ebû Nuaym'ın bu derece kuvvetli hâfizaya sahip olup telkine kapalı olmasına Yahyâ b. Maîn hayran kalmıştı.⁶⁶⁹ Nitekim Fadl b. Dükeyn'in dükkânına birlikte gittiği İbn Hanbel'e, “Onun bana vurması seninle yolculuk yapmaktan bana daha sevimlidir” demekten kendini alamamıştı.⁶⁷⁰

Ahmed b. Hanbel, Ebû Nuaym'ın eserini bir klavuza benzetmiş, insanların rivayetler konusunda ihtilafa düştüklerinde onun kitabına başvurarak problemlerini çözdüklerini dile getirmiştir.⁶⁷¹ Hüseyin b. İdris el-Ensârî şöyle demektedir. “Bir gün Osman b. Ebî Şeybe yanımıza geldi ve dedi ki: Bize arslan gibi biri rivayet etti. Biz de ona dedik ki “kimdir O?” O da dedi ki: “Fadl b. Dukeyn.”⁶⁷² Yahyâ b. Saîd el-Kattân da Ebû Nuaym için “Şu şehlâya ters düşmedikten sonra bana muhalefet

⁶⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/309; Mizzî, *Tehzîb*, 23/213; Zehebî, *Siyer*, 10/156; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

⁶⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/313; Zehebî, *Siyer*, 10/151.

⁶⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/317; Mizzî, *Tehzîb*, 23/211; Zehebî, *Siyer*, 10/155.

⁶⁶⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Mevsuatü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, thk. Ebû'l-Muâtî en-Nûrî vd. (Beyrut: Alemlü'l-Kutub, 1997), 3/154; Mizzî, *Tehzîb*, 23/208.

⁶⁶⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 23/209.

⁶⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/315-316; Mizzî, *Tehzîb*, 23/210-211; Zehebî, *Siyer*, 10/148-149.

⁶⁷¹ Mizzî, *Tehzîb*, 23/209; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253; el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim*, 1/141.

⁶⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/314; Mizzî, *Tehzîb*, 23/211; Zehebî, *Siyer*, 10/156; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/253.

edilmesinin hiç önemi yoktur.” diyerek rivayetlerinin ne kadar sağlam olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷³

Şimdi de Ebû Nuaym’ın Sahîhayn’da, *Sünen-i erbaa*’da ve diğer muteber hadis kitaplarında geçen rivayetlerini değerlendirmeye çalışacağız.

2.2.2. Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim’deki Rivayetleri

Tablo 2.1: Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn’in Buhârî ve Müslim’deki Rivayetlerinin Konularına Göre Dağılımı

Kitap İsmi	Buhârî	Müslim
Îmân	1	1
İlim	2	-
Tahâre	-	1
Vudû’	4	-
Gusûl	5	-
Hayz	3	-
Salât	1	2
Mesâcid	-	1
Mevâkitu’s-Salât	4	-
Ezan	9	-
Cumu’a	3	-
İydeyn	2	-
Fedâilu’s-Sahâbe	-	2
İstiskâ’	3	-
Küsûf	1	-
Taksiru’s-Salât	3	-
Teheccüd	3	-
Kitâbu’l-Amel fi’s-Salât	1	-
Cenâiz	3	-
Hâc	9	1
Umre	2	-
Muhsar	1	-

⁶⁷³ Zehebî, *Siyer*, 10/151; a.mlf., *Tezkire*, 1/373.

Buyû'	3	-
Selem	1	-
İcâre	1	-
Vekâle	1	-
İstikrâz	2	-
Kitâbu'ş-Şerîke	1	-
Rehn	1	-
Mekâtîb	1	-
Hibe	2	-
Şehâdât	1	-
Şurût	2	-
Vesâyâ	1	-
Cihad ve's-Siyer	6	1
Bedu'l-Halk	1	-
Enbiyâ	2	-
Menâkıb	10	-
Ashâbu'n-Nebî	1	-
Menâkıb-ı Ensâr	1	-
Meğâzî	10	-
Tefsir	12	-
Fedâilu'l-Kur'an	5	-
Nikâh	3	-
Talâk	2	-
Et'ime -Eşribe	9	-
Zebâih ve Sayd	1	-
Tıb	1	-
Libâs	7	-
Edeb	5	-
İstîzan	5	-
Deavât	1	-
Zühd ve Rekâik/ Rikâk	5	2
Kader	1	-

Eyman ve'n-Nuzûr	1	-
Ferâiz	1	-
Diyât	3	-
Kasâme	-	-
İstitâbe/Tövbe	1	1
Hiyel	4	-
Fiten	2	-
Ahkâm	3	-
İ'tisâm	3	-
Tevhid	3	-
Mukaddime	-	1
Selâm	-	1
Hudûd	-	1
Toplam	186	15

Ebû Nuaym'ın *Sahih-i Buhârî*'deki rivayetleri incelendiğinde rivayetlerin çoğunluğu siyer, meğazî, tefsiru'l-Kur'an ve fıkıh ile ilgili konuları içeren hadisler olduğu görülmektedir. Ebû Nuaym hocalarından hadis rivayet ederken yüz seksen altı rivayetin dördünü (عن)⁶⁷⁴ sığası, ikisini (سمع),⁶⁷⁵ birini (أخبرنا),⁶⁷⁶ geri kalan yüz yetmiş dokuz tanesini (حدثنا)sığası ile rivayet etmiştir.⁶⁷⁷

İmâm Buhârî, Ebû Nuaym'dan rivayetlerin birini (أخبرنا)⁶⁷⁸, ikisini (قال)⁶⁷⁹ diğerlerini (حدثنا) sığası ile almıştır.⁶⁸⁰ Buhârî Ebû Nuaym'dan naklettiği yüz seksen altı rivayetin yüz seksen bir tanesini asl, geri kalan beş rivayeti de mütâbaat için kullanmıştır.⁶⁸¹

⁶⁷⁴ Buhârî, "Gusl", 28, "İstitâbe", 4.

⁶⁷⁵ Buhârî, "Tefsiru'l-Kur'an", 14, "Hayz", 3.

⁶⁷⁶ Buhârî, "Mevâkitu's-Salât", 13.

⁶⁷⁷ Buhârî, "İmân", 37, "Libâs", 22.

⁶⁷⁸ Buhârî, "Edeb", 110.

⁶⁷⁹ Buhârî, "İstiskâ", 14, "Libâs", 66.

⁶⁸⁰ Buhârî, "Ezân", 95, "Eşribe", 25.

⁶⁸¹ Buhârî, "Gusûl", 28, "Cihâd ve's-Siyer", 134, "Ehâdisu'l Enbiya" 34, "Rikâk", 37, "Nikâh", 106.

Buhârî, hocası Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği hadislerden bir tanesini Yûsuf b. Mûsâ (ö. 253/867) vasıtasıyla rivayet ederken⁶⁸² geriye kalan rivayetlerin tamamını hocasından doğrudan nakletmiştir.

İmâm Buhârî hocası Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'den aldığı hadislerden iki rivayeti “Fadl b. Dükeyn”,⁶⁸³ iki rivayeti künyesi ve ismiyle,⁶⁸⁴ geri kalan yüz seksen iki rivayeti “Ebû Nuaym”⁶⁸⁵ künyesiyle nakletmiştir.

Ebû Nuaym'ın *Sahih-i Müslim*'deki rivayetleri tetkik edildiğinde, hocalarından hadis rivayet ederken iki tanesinde (عن)⁶⁸⁶ geriye kalan on üç tanesini (حدثنا)sîgasını kullanmıştır.⁶⁸⁷ Müslim, Ebû Nuaym'dan ahzettiği hadislerin birini (سمع)⁶⁸⁸ beş tanesini (أخبرنا),⁶⁸⁹ geriye kalan dokuz tanesini de (حدثنا)sîgasıyla rivayet etmiştir.⁶⁹⁰ Müslim, Fadl b. Dükeyn'in rivayetlerinin on iki tanesini asl, üç tanesini ise mütâbaat için kullanmıştır.⁶⁹¹

İmâm Müslim *Sahih*'inde Fadl b. Dükeyn'den almış olduğu hadislerin beş tanesini “Ebû Nuaym”,⁶⁹² beş tanesini “Fadl b. Dükeyn” ismiyle,⁶⁹³ dört tanesini ise “Mülâî” nisbesiyle rivayet etmiştir.⁶⁹⁴ Müslim, hocaları aracılığıyla Ebû Nuaym'dan hadis rivayet etmiştir.

2.2.3. Sünen-i Erbaa'da Ebû Nuaym'dan Rivâyet Edilen Hadislerin Konulara Göre Dağılımı

Tablo 2.2: Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in Sünen-i Erbaa'daki Rivayetlerinin Konularına Göre Dağılımı

Kitap İsmi	Tirmizî	EbûDavûd	Nesâî	İbn Mâce
Tahâret	-	1	1	8
Salât	-	-	-	1
İkâmetü's-Salât	-	-	-	2

⁶⁸² Buhârî, “Libâs”, 85.

⁶⁸³ Buhârî, “Talâk”, 48, “Libâs”, 85.

⁶⁸⁴ Buhârî, “İlim”, 39, “Hayz”, 3.

⁶⁸⁵ Buhârî, “Menâkıb”, 25, “Tevhîd”, 35.

⁶⁸⁶ Müslim, “Mesâcid”, 44, “Salât”, 41.

⁶⁸⁷ Müslim, “Tahâret”, 15, “Zühd ve Rekâik”, 5.

⁶⁸⁸ Müslim, “Mukaddime”, 6.

⁶⁸⁹ Bk. Müslim, “Fedâilu's-Sahâbe”, 13.

⁶⁹⁰ Bk. Müslim, “İmân”, 84, “Selâm”, 34.

⁶⁹¹ Müslim, “Hudûd”, 1, “Cihâd ve's-Siyer”, 39, “Zühd ve Rekâik”.

⁶⁹² Bk. Müslim, “Salât”, 41.

⁶⁹³ Bk. Müslim, “Hac”, 17.

⁶⁹⁴ Bk. Müslim, “Hudûd”, 1, “Cihâd ve's-Siyer”, 39.

Cum'a	1	-	-	2
Taksîru's-Salât	-	-	2	-
Kûsûf	-	-	2	-
Îmâmet	-	-	1	-
Tefrîu Ebvabi'l-Cum'a	-	1	-	-
Tefrîu Ebvabi'r-Rükû	-	1	-	-
Vitr	-	-	-	-
Sehv	-	-	2	-
Savm/Siyâm	-	-	2	1
Cenâiz	-	1	2	-
Nikâh	-	1	3	1
Talâk	-	1	2	-
Buyû'	-	1	4	-
Nuzûr-Eymân	-	-	1	-
Akîka	-	-	1	-
Itk	-	-	-	2
Et'ime	-	4	-	-
Fiten	1	-	-	-
Eymân ve'n-Nuzûr	-	-	1	-
Tefsir	6	-	-	-
Menâkıb	4	-	-	-
Hac	1	-	-	-
Menâsiku'l-Hac	-	-	5	-
Kıyâm'ul-Leyl	-	-	5	-
Vesâyâ	-	-	2	-
Libâs	-	1	-	-
Diyât	-	1	-	-
Edeb	-	1	-	-
Nahl	-	-	1	-
Mevakît	-	-	1	-
Tatbîk	-	-	2	-
Deavât	1	-	-	-

Zühd	1	-	-	2
Sıfatü'l-Cehennem	1	-	-	-
Zekât	-	2	1	1
Zînet	-	-	2	-
Ticâret	-	-	-	1
Mehdî	-	1	-	-
Melâhim	-	1	-	-
Cihad	-	1	-	-
Harac	-	1	-	-
Müzâraa	-	-	1	-
Kasâme	-	-	3	-
Ahkâm	-	-	-	-
Katu's-Sarîk	-	-	2	-
İftitâh	-	-	-	1
İstiâze	-	-	3	-
Toplam	15	20	52	20

Tirmizi *Sünen* 'inde Ebû Nuaym'dan on beş rivayette bulunmuştur. Ebû Nuaym hocalarından hadis rivayet ederken on bir tanesinde (حدثنا) sîgasını,⁶⁹⁵ dört tanesinde ise (عن) sîgasını kullanmıştır.⁶⁹⁶ Tirmizî, Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği on beş rivayetin on üç tanesini asl, iki rivayeti de mütâbaat için kullanmıştır.⁶⁹⁷

İmâm Tirmizî, Fadl b. Dükeyn'den hadis rivayet ederken on dört tanesini (حدثنا),⁶⁹⁸ bir tanesini ise (أخبرنا) lafzıyla aktarmıştır.⁶⁹⁹ Tirmizi Ebû Nuaym'dan hadis naklederken iki tanesini ismiyle,⁷⁰⁰ on üç tanesini de "Ebû Nuaym" künyesiyle nakletmiştir.⁷⁰¹ Tirmizî râviler aracılığıyla Fadl b. Dükeyn'den hadis rivayet etmiştir.

⁶⁹⁵ Bk. Tirmizî, "Zühd", 17.

⁶⁹⁶ Bk. Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 14.

⁶⁹⁷ Tirmizî, "Deavât", 116, "Tefsiru'l-Kur'an", 4.

⁶⁹⁸ Bk. Tirmizî, "Menâkıb", 17.

⁶⁹⁹ Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 14.

⁷⁰⁰ Bk. Tirmizî, "Menâkıb", 42.

⁷⁰¹ Bk. Tirmizî, "Sıfatü'l-Cehennem", 13.

Ebû Dâvûd *Sünen*'inde Ebû Nuaym'dan yirmi rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerde Ebû Nuaym hadis naklederken on beş tanesinde (حدثنا),⁷⁰² beş tanesinde ise (عن) sîgasını kullanmıştır.⁷⁰³ Ebû Dâvûd, Ebû Nuaym'dan rivayet ettiği on dört rivayeti asl, bir rivayetini de mütâbaat için kullanmıştır.⁷⁰⁴ Ebû Davûd, Ebû Nuaym'dan naklettiği hadislerin dokuzunu Fadl b. Dükeyn ismiyle⁷⁰⁵ on bir tanesini de Ebû Nuaym künyesiyle nakletmiştir.⁷⁰⁶ Ebû Dâvûd hocaları vasıtasıyla Fadl b. Dükeyn'den hadis nakletmiştir.

Nesâî *Sünen*'inde Fadl b. Dükeyn'denelli iki rivayette bulunmuştur. Ebû Nuaym hocalarından hadis naklederken otuz yedi tanesini (حدثنا)⁷⁰⁷ on üç tanesini (عن)⁷⁰⁸ sîgası, bir tanesini de (أنبأنا) sîgasıyla aktarmıştır.⁷⁰⁹ Fadl b. Dükeyn'den nakleden öğrencileri ise rivayetlerin otuz yedi tanesini (حدثنا),⁷¹⁰ dokuz tanesini (أنبأنا),⁷¹¹ beş tanesini de (عن) sîgasıyla aktarmıştır.⁷¹² Nesâî, Ebû Nuaym'dan naklettiği rivayetlerin elli tanesini asl, iki tanesini de mütâbaat için kullanmıştır.⁷¹³ Nakletmiş olduğu bir hadisin sonunda da “Ebû Nuaym bu hadisi irsâl etmiştir.” şeklinde bir kayıt düşmüştür.⁷¹⁴ Nesâî rivayet ettiği hadislerin kırk altı tanesini “Ebû Nuaym” künyesiyle,⁷¹⁵ beş tanesini ismiyle,⁷¹⁶ bir tanesini de isim ve künyesiyle birlikte nakletmiştir.⁷¹⁷ Nesâî hocaları kanalıyla Ebû Nuaym'dan hadis rivayet etmiştir.

İbn Mâce ise *Sünen* adlı eserinde Ebû Nuaym'dan yirmi rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerinde Ebû Nuaym hocalarından hadis rivayet ederken on iki tanesini (حدثنا),⁷¹⁸ sekiz tanesini ise (عن)sîgasıyla nakletmiştir.⁷¹⁹ Öğrencileri ise kendisinden

⁷⁰² Bk. Ebû Dâvûd, “Zekât”, 25, “Talâk”, 17.

⁷⁰³ Bk. Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 41, “Et’ime”, 34.

⁷⁰⁴ Bk. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 99.

⁷⁰⁵ Bk. Ebû Dâvûd, “Fiten ve Melâhim”, 1.

⁷⁰⁶ Bk. Ebû Dâvûd, “Diyât”, 9.

⁷⁰⁷ Bk. Nesâî, “Taksîru’s-Salât”, 3.

⁷⁰⁸ Bk. Nesâî, “Tahâret”, 39.

⁷⁰⁹ Bk. Nesâî, “Kıyâmu’l-Leyl”, 66.

⁷¹⁰ Bk. Nesâî, “Katu’s-Sarîk”, 13.

⁷¹¹ Bk. Nesâî, “İstiâze”, 9.

⁷¹² Bk. Nesâî, “Sıyâm”, 83.

⁷¹³ Bk. Nesâî, “Nikâh”, 64, Buyû’, 54.

⁷¹⁴ Bk. Nesâî, “Kasâme”, 38.

⁷¹⁵ Bk. Nesâî, “Kusûf”, 19.

⁷¹⁶ Bk. Nesâî, “Tatbîk”, 82.

⁷¹⁷ Bk. Nesâî, “Menâsiku’l-Hac”, 192.

⁷¹⁸ Bk. İbn Mâce, “Tahâret”, 15.

⁷¹⁹ Bk. İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât”, 163.

hadis rivayet ederken on sekiz tanesini (حدثنا),⁷²⁰ beş tanesini de (قال) sîgasıyla nakletmiştir.⁷²¹ İbn Mâce, Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği yirmi rivayetin on beş tanesini asl, yedi rivayeti de mütâbaat için kullanmıştır.⁷²² İbn Mâce, Fadl b. Dükeyn'den almış olduğu hadislerden altı tanesini ismiyle⁷²³ on dört tanesini de künyesiyle nakletmiştir.⁷²⁴ İbn Mâce hocaları aracılığıyla Ebû Nuaym'dan hadis rivayetinde bulunmuştur.

Sonuç olarak *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin rivayetlerini incelediğimizde Ebû Nuaym hem hocalarından hadis rivayet ederken hem de öğrencileri kendisinden hadis naklederken tahammül ve edâ sîgalarının en muteber olanlarını kullanmaya özen göstermiştir. Bu da Ebû Nuaym'ın hadis rivayetinde çok titiz davrandığını ve hadis rivayetinde son derece sağlam ve güvenilir bir muhaddis olduğunu göstermektedir.

2.2.4. Müsned-i Ahmed b. Hanbel'deki Rivayetleri

Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde Ebû Nuaym'ın yüz elli dokuz rivayeti bulunmaktadır. Fadl b. Dükeyn hocalarından hadis naklederken dört tanesinde (عن) sîgasını,⁷²⁵ bir tanesinde (أخبرنا) sîgasını,⁷²⁶ geriye kalanların tamamında (حدثنا)⁷²⁷ sîgasını kullanmıştır.⁷²⁸ Ahmed b. Hanbel ise almış olduğu hadislerin yüz elli dört tanesinde (حدثنا)⁷²⁹, bir tanesinde (عن)⁷³⁰, dört tanesinde ise (أخبرنا) sîgasını kullanmıştır.⁷³¹

Ahmed b. Hanbel Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği yüz otuz dört rivayetin yüz otuz tanesini asl, dört tanesini ise mütâbaat için kullanmıştır.⁷³² Ahmed b. Hanbel rivayetlerinin yirmi sekiz tanesini Ebû Nuaym'ın ismiyle⁷³³ dört tanesini isim ve künyesiyle⁷³⁴ yüz iki tanesini de “Ebû Nuaym” künyesiyle aktarmıştır.⁷³⁵

⁷²⁰ Bk. İbn Mâce, “Ticârât”, 36.

⁷²¹ Bk. İbn Mâce, “Tahâret”, 137.

⁷²² Bk. İbn Mâce, “Tahâret”, 28, “Nikâh”, 28.

⁷²³ Bk. İbn Mâce, “Fiten”, 30.

⁷²⁴ Bk. İbn Mâce, “Zekât”, 13.

⁷²⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/307, 5/364.

⁷²⁶ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/52.

⁷²⁷ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/227, 23/197.

⁷²⁸ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/318, 45/255.

⁷²⁹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/323, 33/354.

⁷³⁰ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16/193.

⁷³¹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 27/236, 37/452.

⁷³² Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/227, 22/41, 22/42, 36/196.

⁷³³ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/315, 23/290.

⁷³⁴ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/291, 44/9.

2.2.5. Sünen-i Dârimî'deki Rivayetleri

Dârimî *Sünen*'inde Ebu Nuaym'dan yüz yetmiş yedi hadis rivayet etmiştir. Bu rivayetlerinde Fadl b. Dükeyn hocalarından hadis rivayet ederken sekiz yerde (عن) sîgasını,⁷³⁶ iki tanesinde ise (أُنبأنا) sîgasını,⁷³⁷ bir tanesinde (قال) lafzını,⁷³⁸ geriye kalan hadislerin tamamında (حدثنا) sîgasını kullanmıştır.⁷³⁹ Dârimî ise Ebû Nuaym'dan almış olduğu hadislerin bir tanesinde ise (أُنبأنا) lafzını,⁷⁴⁰ yetmiş iki tanesinde (حدثنا) sîgasını,⁷⁴¹ geriye kalan yüz dört tanesinde ise (أخبرنا) sîgasını kullanmıştır.⁷⁴² Dârimî, Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği yüz yetmiş yedi rivayetin yüz yetmiş üç tanesini asl, dört tanesini ise mütâbaat için kullanmıştır.⁷⁴³ Dârimî aktarmış olduğu tüm rivayetlerde Ebû Nuaym künyesini kullanmıştır.⁷⁴⁴

2.2.6. Müsned ve Musannef-i İbn Ebî Şeybe'deki Rivayetleri

İbn Ebî Şeybe *Müsned* isimli eserinde Ebû Nuaym'dan otuz yedi hadis rivayet etmiştir. Ebû Nuaym aktarmış olduğu bu rivayetlerin on altı tanesinde (حدثنا) sîgasını⁷⁴⁵ yirmi bir tanesinde ise (عن) sîgasını kullanmışlardır.⁷⁴⁶ Öğrencileri ise kendisinden hadis rivayet ederken bu otuz yedi rivayetin tamamında (حدثنا) sîgasını kullanmışlardır.⁷⁴⁷ İbn Ebû Şeybe bu rivayetlerin otuz bir tanesini ismiyle⁷⁴⁸ iki tanesini isim ve künyesiyle⁷⁴⁹ dört tanesini ise künyesi ile aktarmıştır.⁷⁵⁰

İbn Ebû Şeybe *Musannef*'inde ise Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'den dört yüz civarında rivayette bulunmuştur. Ebû Nuaym öğrencilerine hadisleri aktarırken rivayetlerin hemen hemen hepsinde (حدثنا) sîgasını kullanmış,⁷⁵¹ hocalarından hadis naklederken ise (حدثنا)⁷⁵² ve (عن) sîgalarını kullanmıştır.⁷⁵³

⁷³⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/334, 35/33.

⁷³⁶ Bk. Dârimî, "Tahâret", 6.

⁷³⁷ Bk. Dârimî, "Savm", 45, "Ferâiz", 38.

⁷³⁸ Bk. Dârimî, "Ferâiz", 39.

⁷³⁹ Bk. Dârimî, "Ferâiz", 45, "Menâsik", 36.

⁷⁴⁰ Bk. Dârimî, "Salât", 23.

⁷⁴¹ Bk. Dârimî, "Et'ime", 35, "Hudûd", 14.

⁷⁴² Bk. Dârimî, "Fedâilu'l-Kur'an", 19.

⁷⁴³ Bk. Dârimî, "Salât", 216, "Et'ime", 35.

⁷⁴⁴ Bk. Dârimî, "Mukaddime", 10.

⁷⁴⁵ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/216, 2/190.

⁷⁴⁶ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/220, 2/181.

⁷⁴⁷ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/109, 2/79.

⁷⁴⁸ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/237, 2/201.

⁷⁴⁹ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 2/159, 2/233.

⁷⁵⁰ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 2/150, 2/162.

⁷⁵¹ Bk. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409/1988), 1/47, 1/68, 5/195.

⁷⁵² Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/279, 2/432.

2.2.7. Sahîh-i İbn Hibbân'daki Rivayetleri

İbn Hibbân *Sahîh*'inde Fadl b. Dükeyn'denyirmi rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerde Ebû Nuaym hocalarından aldığı hadislerden sadece bir tanesini (عن) sîgasıyla⁷⁵⁴ geriye kalanlarını (حدثنا) lafzıyla nakletmiştir.⁷⁵⁵ Öğrencileri ise kendisinden aldıkları hadislerin yedi tanesini (أخبرنا) sîgasıyla,⁷⁵⁶ on üç tanesini ise (حدثنا) lafzıyla rivayet etmişlerdir.⁷⁵⁷ İbn Hibbân, Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği yirmi rivayetin on dokuz tanesini asl, bir tanesini ise mütâbaat için kullanmıştır.⁷⁵⁸ İbn Hibbân Fadl b. Dükeyn'den rivayet ettiği bu hadislerin beş tanesini ismiyle,⁷⁵⁹ dokuz tanesini “Mülâî” nisbesiyle,⁷⁶⁰ on tanesini ise künyesiyle aktarmıştır.⁷⁶¹

2.2.8. Sahîh-i İbn Huzeyme'deki Rivayetleri

İbn Huzeyme *Sahîh*'inde Fadl b. Dükeyn'den on üç hadis rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin tamamında Ebû Nuaym hocasından aldığı rivayetleri (حدثنا) sîgasıyla aktarmıştır.⁷⁶² Öğrencileri ise kendisinden aldıkları hadislerin iki tanesini (عن) sîgasıyla⁷⁶³ on bir tanesini ise (حدثنا) sîgasıyla rivayet etmişlerdir.⁷⁶⁴

Ebû Nuaym'ın kendi telif etmiş olduğu *Kitabu's-Salât*'ı incelendiğinde ise hocalarından rivayet etmiş olduğu üç yüz kırk dokuz rivayetin üç tanesinde “سمعت”،⁷⁶⁵ birinde (عن) lafzını⁷⁶⁶ kullanmış olup geriye kalan rivayetlerin tamamında (حدثنا) sîgasını kullanmıştır.⁷⁶⁷ Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Fadl b. Dükeyn'in âli isnadlarını cem ederek meydana getirdiği *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât an Ebî Nuaym* eserinde ise Ebû Nuaym hocalarından naklettiği hadislerin tamamında (حدثنا) sîgasını kullanmıştır.⁷⁶⁸ Aynı şekilde öğrencileri de kendisinden naklettiği

⁷⁵³ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/32, 5/381.

⁷⁵⁴ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 14/24.

⁷⁵⁵ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 6/272, 14/198.

⁷⁵⁶ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 9/227, 15/375.

⁷⁵⁷ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 5/408, 10/211.

⁷⁵⁸ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 5/437.

⁷⁵⁹ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 6/272, 13/322.

⁷⁶⁰ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 1/517, 7/292.

⁷⁶¹ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 13/216, 14/524.

⁷⁶² Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/47, 4/263.

⁷⁶³ Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/280, 4/8.

⁷⁶⁴ Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/365, 4/294.

⁷⁶⁵ Bk. Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn, *Kitâbu's-Salât*, 120, 169, 184.

⁷⁶⁶ Bk. Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn, *Kitâbu's-Salât*, 205.

⁷⁶⁷ Bk. Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn, *Kitâbu's-Salât*, 81, 100, 141, 153.

⁷⁶⁸ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 35, 47, 53, 67, 75, 87, 93, 99.

hadislerin birinde (قال),⁷⁶⁹ birinde “سمعت”⁷⁷⁰ lafzını geriye kalanların tamamında ise (حدثنا) sîgasını kullanmışlardır.⁷⁷¹

Ayrıca Mısır menşeli hicrî ikinci ve üçüncü yüzyıllara ait papirüslerde elde edilen hadislerde tespit edildiğine göre Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'den rivayet edilmiş kırk kadar hadis tespit edilmiştir. Ebû Nuaym bu rivayetlerin tamamına yakınına tahdîs sîgasıyla nakledilmiştir.⁷⁷²

Yukarıda incelediğimiz *Kütüb-i Tis'a* ve diğer muteber hadis kaynakları, kendi telif ettiği *Kitabu's-Salât*'ı ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin, Fadl b. Dükeyn'in âlî isnadlarını toplayarak meydana getirdiği *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât an Ebî Nuaym* eserinde geçen rivayetlerde Ebû Nuaym'ın hocalarından hadis nakleirken çoğunlukla en sağlam hadis sîgalarıyla rivayet ettiği, öğrencilerinin de ekseriyetle tahdîs sîgasını kullandığı görülecektir. Bu da Fadl b. Dükeyn'in hadis naklinde son derece titiz, sağlam ve güvenilir bir muhaddis olduğunu göstermektedir. Ayrıca rivayet ettiği hadislerin çoğunluğunun fıkıh alanında olması onun fıkıhçı kimliğine işarettir.

⁷⁶⁹ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 69.

⁷⁷⁰ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 58.

⁷⁷¹ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 46, 58, 68, 90, 95, 103.

⁷⁷² Hüseyin Akgün, “Hicrî 2. Ve 3. Yüzyıllar Ait Mısır Menşeli Papirüslerdeki Hadislerin Kaynakları, *İlmîyât* 8/1 (Haziran 2020), 36-37.

SONUÇ

Hız. Peygamber döneminden itibaren fetih hareketleri başlamış, halifeler döneminde devam etmiştir. Fethedilen yerlerde ihtiyaca binaen ordugâh şehirler kurulmuş, daha sonra bu yerler bir yerleşim yerine dönüştürülmüştür. Kûfe, ilk ordugâh şehirlerden biri olup Hız. Ömer döneminde kurulmuştur. Kûfe kurulduktan sonra bu şehre başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere diğer âlim sahâbeler yerleşmiş ve şehir ilmî yönden en önemli merkezlerden biri olmuştur. Buraya yerleşen sahâbî kurdukları ders halkalarıyla tâbiîn neslini yetiştirmişlerdir.

Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834) Kûfe'de doğmuş, etbâu't-tâbiîn döneminin en önemli hadisçilerinden biridir. Sahâbenin yetiştirdiği tabiînin büyük âlimlerinden dersler alan Ebû Nuaym henüz hayattayken hadis ilminde kendisini ispatlamıştır. Dönemin en meşhur muhaddisleri kendisinden dersler almış ve ondan hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Zamanının önden gelen âlimlerinin neredeyse tamamı tarafından tanınmış, hakkında methedici ifadeler dile getirilmiştir. Münekkitler tarafından sika ve hafız olarak nitelendirilmiştir.

Hadis rivayet ederken âlî isnad almaya dikkat eden Ebû Nuaym'ın rivayetleri *Kütüb-i sitte* ve diğer muteber hadis kitaplarında tahrîc edilmiştir. *Kütüb-i Tis'a'da* 644 rivayeti bulunan Ebû Nuaym, bu rivayetlerin kahir ekseriyetinde (حدثنا) sîgası olmak üzere (أخبرنا), (أنبأنا) ve nadiren (عن) rivayet lafızlarını kullanmıştır. Ebû Nuaym'ın hadis tahammül ve eda sîgalarından tahdis sîgasını kullanması ve hadis rivayet kanallarından sema' yolunu tercih etmesi onun hadis rivayet ederken gösterdiği titizliği ve sağlamlığını göstermektedir.

Ebû Nuaym tedlis yapmakla itham edilmiştir. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda onun müdellis olmadığı, aksine onun bir râvi hakkında yaptığı değerlendirme, kendisi hakkında yapılan bir değerlendirme gibi kabul edildiği tespit edilmiştir. Fadl b. Dükeyn mihne sürecinde diğer âlimler gibi ağır baskıya maruz kalmış ve sorgulanmıştır. Bu süreçte Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsememiştir. Ebû Nuaym Şiîlikle de itham edilmiştir. Ancak onun yaygın anlamdaki Şiîlik'le ilgisi bulunmadığı ve bu ithamların yersiz olduğu görülmüştür.

Ebû Nuaym hadis alanında olduğu gibi fıkıh ve cerh-ta‘dil alanlarında da kendisinden söz ettiren âlimlerden birisi olmuştur. Fıkıh alanında *Kitabu’s-Salât*, *Kitabû’l-Menâsik* ve *Kitabû’l-Mesâilfî’l-fıkh* adlı eserler telif etmesi çoğunlukla fikhî meseleler ile ilgili hadisler rivayet etmesi onun fıkıhçı kimliğine işarettir. Cerh-ta‘dil alanında da büyük bir mevkiyi ihraz eden Fadl b. Dükeyn bu alanda da *et-Tarih* isimli bir eser telif etmiş, bu eser kendinden sonra eser telif eden müelliflere kaynaklık teşkil etmiştir.

Sonuç olarak Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn etbâu’t-tâbiîn neslinin en güvenilir ve sağlam muhaddislerindendir. Hadis rivayetindeki yüksek konumu yanında fıkıh ve cerh- ta‘dil ilminde de önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

Abdullâtif, Halil b. Seyyid. *el-Câmi'u'l-Asgar*. Amasya: Yazma Eserler Kütüphanesi, BA00159.

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Bağdâdî. *İcâbâtühû alâ su'âlâti Ebî Ubeyd Muhammed b. Alî b. Osmân el-Âcurrî*. Thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Mekke: Dâru'l-İstikâme, 1418/1997.

Ahatlı, Erdiñç. "Tahdîs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ahatlı, Erdiñç. "Yahyâ b. Maîn". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl rivâyetü İbnihî Abdillâh*. Thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Mevsuatü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*. Thk. Ebû'l-Muâtî en-Nûrî vd. 4 Cilt. Beyrut: Alemu'lKutub, 1997.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Thk. Âdil Mürşid- Şuayb el-Arnaut. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

Akgül Mustafa. *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası*. İstanbul İFAV Yayınları, 2019.

Akgün, Hüseyin. "Hicrî 2. Ve 3. Yüzyıllar Ait Mısır Menşeli Papirüslerdeki Hadislerin Kaynakları". *İlmiyât* 8/1 (2020), 36-37.

Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınları, 1986.

Arı, M.Sâlih. Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları. Beyan Yayınları: İstanbul, 1996.

Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.

Aslan, Muhammed. "Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2017), 269-290.

Ateş, Ali Osman "İlk Dört Asırda Adana Ve Çevresinde Yaşayan Hadis Âlimleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2002), 1-48.

Avcı, Casim. “Kûfe”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/339-342. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yusûf”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/ 332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Aycan, İrfan. “Mugîre b. Şu‘be”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Aycan, İrfan. “Mus‘ab b. Zübeyr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/227. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Aydınlı, Abdullah. “Muan‘an”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/326. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Aynî. Ebû Muhammed, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *Meğani‘l-ahyar fi şerhi esami ricâli Meâni‘l-Âsâr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-İlmiye, 1391/1971.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Baltacı, Cahit. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.

Belâzürî, Ebû‘l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Kitâbu‘l-cümel min ensâbü‘l-eşraf*. Thk. Süheyl Zekkâr–Riyâd Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dârû‘l-Fikr, 1417/1996.

Belâzürî, Ebû‘l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu‘l-büldân*. Thk. Abdullah Enis et-Tubbâ - Ömer Enis et-Tubbâ. Beyrut: Mevsu‘atu‘l-Me‘arif, 1407/1987.

Bozkurt, Nahide. “Hârûnürreşîd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/ 258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bozkurt, Nebi “Hucre b. Adî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18/277-278. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bozkurt, Nahide. “Mansûr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nahide. “Mehdî-Billâh”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/377-379. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi' u's-sahîh*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. b.y.: DâruTavki'n-Necât, 1422/2001.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-Kebir*. Haydarabad: Dairetü'l-Meârifu'l-Osmaniyye, ts.

Can, Yılmaz. "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme". İstem Dergisi 6 (2005), 215-235.

Çakan, İ. Lütfî. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Çakan, İ. Lütfî. *Anahatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

Çavuşoğlu, Ali Hakan -Özdirek, Recep. "Süfyân es-Sevrî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/23-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.

Çelik, Ali. "İbn Sa'd'ın Hadisçiliği". Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7/13 (2017), 277-294.

Çelik, Ali. "Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler". Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15 (2020), 99-123.

Çil, Halit. Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar), Dini Araştırmalar 12/35 (2009), 87-106.

Çubukçu, Asri. "Karaza b. Kâ'b". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Dâkûki, Hüseyin Al. "Hire". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl. *es-Sünen*. Thk. Hüseyin Selim Eseded-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnîli'n-neşri ve't-tevzî', 1412/2000.

Dârimî, Osman b. Saîd. *er-Red ale'l-cehmiyye*. Thk. Bedr b. Abdullah b. Bedr Kuveyt: ed-Dâr li-Selefiyye, 1405/1985.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.

Dölek, Adem. el-Velîd b. Ukbe'nin Hayatı Ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/1 (2002), 93-110.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Mektebetu'l-Asriyye, ts.

Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, Ebû Nuaym el-Fadl b. Amr b. Hammâd el-Mülâî. *Kitâbu's-salât*. Thk. Salâh b. Âiz eş-Şelâhî. Medine: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1996.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfahânî. *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât an Ebî Nuaym*. Thk. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüdey. Medine: Metâbiu'r-Reşîd, ts.

Ebû Zûr'a, Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *Tarihû Ebû Zûr'a ed-Dımeşkî*. Thk. Şükrullah Ni'metullah el-Kûcânî. Şam: Mecmâu'l-Luğati'l-Arabiyye, ts.

Efendioğlu, Mehmet. "Velîd b. Ukbe". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/ 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslam*. Kahire: Kelimât, 1352/1933.

Eren, Mehmet. *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*. Konya: Nükte Kitap, 2003.

Fayda, Mustafa. "Ammâr b. Yâsir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Erul, Bünyamin. "Tedlîs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Fayda, Mustafa. "Atâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/294-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Fayda, Mustafa. "Zimmî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2014.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Büstî. *Kitâbu'l-ma'rife ve't-tarih*. Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1409/1989.

Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Gölcük, Şerafettin. "Cehmiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gölcük, Şerafettin. "Cehm b. Safvan". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrût: Darü's-Sadr, 1397/1977.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbu't-tabakât*. Thk. Ekrem Ziya Ömerî. Bağdâd: Câmi'âtü'l-Bağdâd, 1387/1967.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halîfe Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.

Halil b. Seyyid Abdullâtîf. *el-Câmiu'l-asgar*. Amasya: Yazma Eserler Kütüphanesi, BA00159.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*. Thk. Beşşâr Avvâd. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Camîu'l-ahlâki'r-ravî ve adâbu's-sâmi'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Thk. Zekerîyyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1391/1971.

Hatîboğlu, İbrâhim. "Ricâlü'l-hadîs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/84. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Hatîboğlu, İbrâhim. "Sa'd b. Ebû Vakkâs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/372-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Hatîboğlu, İbrâhim. "Süfyân b. Uyeyne". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hüseyin Akgün, "Hicrî 2. Ve 3. Yüzyıllar Ait Mısır Menşeli Papirüslerdeki Hadislerin Kaynakları". İlmîyât 8/1 (2020), 22-51.

Hüseynî, Hamed Abdülkerim Devâh. *el-Medinetü'l-Münevvere fîl fikri'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006.

İbn Abdülberr, İbn Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İsti'âb fî mârifeti'l-Ashâb*. Thk. Âdil Mürşid. Ürdün: Darü'lA'lâm, 1423/2002.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.

İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dımaşkî. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*. Thk. Abdullah Muhammed Sıddık el-Gumârî – Abdulvehhab Abdullatif. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399/1979.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. Thk. Ömer b. Garâme el-Ömerî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1988/1409.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Meşyehatü İbni'l-Cevzî*. Thk. Muhammed Mahfuz. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*. Thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1985.

İbn'ül-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-ümemi ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ -Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992.

İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-'ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahabârihim*. Thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Büstî. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Müsnedu İbn Ebî Şeybe*. Thk. Âdil b. Yûsuf el-Âzâzî-Ahmed b. Ferid el-Mezidî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *El-Mûsânef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1409/1988.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-tarih*. çev. M. Beşîr Eryarsoy vd. 11 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğabe fî marifeti's-Sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.

İbn Hacer. Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tabakâtü'l-müdekkisîn ta'rifu ehli't-takdîs bimerâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlîs*. Thk. Asım b. Abdillâh Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1423/2002.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tahrîr takrîbu't-tehzîb*. Thk. Beşşar Avvad Marûf - Şuayb el-Arnaut. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîb takrîbu't-tehzîb*. Thk. Tarık b. Avdullah b. Muhammed Ebû Muaz. 6 cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1431/2010.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-Sahâbe*. 8 Cilt. Thk. Adil Ahmed Abdûlmücûr - Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî. Beyrut: Müessetu'r-Risâle, 1418/1998.

İbn Halfûn, Ebû Bekr b.İsmâil. *el-Mu'lim bi-esmâ'i şüyûhi'l-Buhârî ve Müslim*. Thk. Âdil b. Sa'd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Urgan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*. Thk. İhsan Abbas. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1398/1978.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî es-Sicistânî. *Hiz. Peygamber ve Halifeler*. çev. Hârûn Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbu's-sikat*. Thk. Muhammed Abdulmuayyd Han. 10 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1378/1958.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*. Thk. Mecdî b. Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*. Thk. Şuayb el-Arnaut. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1408/1998.

İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*. Thk. Abdulkadir el-Arnaut-Muhammed el-Arnaut. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.

İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. Thk. Serve Ukkâşe. Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, 1413/1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Kahire: Dârü's-Sadr, ts.

İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Muhammed el-İsfahânî. *Esâmî meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî*. Thk. Nazar Muhammed el-Faryâbi. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1412/1991.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1431/2010.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410/1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. çev. Ahmet Aslan vd. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.

İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. Thk. Nûreddîn İtr. Şam: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî. *Târîhü esmai's-sikât*. Thk. Subhî es-Sâmerrâi. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.

İslam Ansiklopedisi "hariciler", "SHabîb b. Yazid" . The Encyclopaedia of İslam. 9/164-165. New Eddition (Leiden: Brill, 1995.

Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.

Kahraman, Hüseyin. “Sosyal değişim sürecinde Kufe Hadisçiliği,”. Marife dergisi 6/2 (2006), 87-115.

Kandemir, M. Yaşar. “Ebû Nuaym, Fadl b. Dükeyn”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kandemir, M. Yaşar. “Ebû Mûsâ el-Eş’âri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kandemir, M. Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kandemir, M. Yaşar. “Devrakî, Ahmed b. İbrâhim”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 9/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kandemir, M. Yaşar. “Fesevî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kandemir, M. Yaşar. “Sebî, İsrâîl b. Yûnus”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/249. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kasım Alî Sa’d. *Menhecû’l-İmâm Ebî Abdirrahmân en-Nesâî fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*. 5 Cilt. Dubai: Dâru’l-Buhûs li’l-Dirâsâtî’l-İslamiyye ve İhyai’t-Tûras, 1423/2002.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu’cemû’l-müellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993.

Kettânî, Muhammed b. Ca’fer. *er-Risâletü’l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi’s-sünneti’l-müşerrefe*. Beyrut: Darü’l-Beşairi’l-İslâmiyye. 1414/1993.

Kevserî, Muhammed Zâhid . *Te’nibü’l-hatîb alâ mâ sâkahu fî tercemeti Ebî Hanîfe mine’l- ekâzib*. Thk. Ahmed Hayrî. İskenderiye: Mektebetü’l-İskendireyye, 2010.

Kılıç, Ünal. “Kûfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”. Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi. 6/2 (2002), 239-260.

Kılıç, Ünal. “Yezîd I”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Koçkuzu, Ali Osman. “İbn Şâhin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977.

Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.

Köse, Saffet. “Zeyd b. Ali”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/ 313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kubbealtı Lugati. Erişim 11 Temmuz 2019. <http://www.lugatim.com/s/şehla>.

Küçük, Raşit. “İsnad”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Macit, Abdulkadir vd., *Geçmişten Günümüze Hilafet*. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.

Mar’aşlı, Yûsuf Abdurrahmân. *Mu’cemü’l-meâcim ve’l-meşihât ve’l-fehâris ve’l-Berâmic ve’l-esbât*. 4 Cilt. Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1423/2002.

Mehdî, Muhammed vd., *Mevsuâtü’l akvâl Ebi’l-Hasan ed-Darekutnî fî ricâli’l-hadis ve İlelihi*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1422/2001.

Mizzî, Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî. *Tehzîbu’l-kemal fî esmâi’r-ricâl*. Thk. BeşşârAvvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1403/1983.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlü tehzîbi’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*. Thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhim. 12 Cilt. Kahire: Farûku’l-Hadîse, 1422/2001.

Muhammed b. Habîb, Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. Thk. IlseLichtenstadter. Beyrût: Dâru’l-Afâki’l-Cedîde, ts.

Muhammed Nuh, Seyyid. *Sahâbe Neslinin Hadis İlmine Katkıları*. Çev. Mehmet Eren İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.

Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve’l-esmâ*. Thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü’l-İslamiyye, 1404/1984.

Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.

Müslimî, Muhammed Mehdi vd. *el-Câmiû fî’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*. 3 Cilt. Kahire: Âlemu’l-Kutub, 1412/1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *el-Müctebâ mine’s-sünen*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetu’l-Matbuâtî’l-İslamiyye, 1406/1986.

Odabaşı, Fatma. “Yezîd b. Mühelleb”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Öngül, Ali. “Ebû’s- Serâyâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öz, Mustafa. “İbrâhim b. Abdullah”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. “İbn Tabâtabâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öz, Mustafa. “Hâni’ b. Urve”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Öz, Mustafa. “Muhammed bin Abdullah el-Mehdî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Öz Mustafa., “Şîâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/111-114. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Özaydın, Abdülkerim. “Eşter”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/486-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Özdemir, Veysel. *Tedlîs değerlendirmelerinde Usûl*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019.

Rabâî, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Târîhu mevlidi’l-’ulemâ ve vefeyâtihim*. Thk. Abdullah AhmedSüleyman el-Hâmid (Riyad: Dâru’l Âsime, 1409/1989), 1/57-58.

Raddatz, Hans Peter. *Früh islamisch es Erbrechnach dem Kitab el-Farâid esSüfyân atTaurî* (Süfyân es-Sevrî’nin Ferâiz isimli Kitabından Sonra Erken Dönem İslâm Miras Hukuku). Brill: Die Welt des Islams, 1971.

Rosenthal, Franz. *A History of Muslim Historiography*. Leiden: Brill, 1968.

Sa’d, Kasım Alî. *Menhecü’l-İmâm Ebî Abdirrahmân en-Nesâî fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*. 5 Cilt. Dubai: Dâru’l-Buhûsli’-d-Dirâsâtî’l-İslamiyye ve İhyai’t-Tûras, 1423/2002.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Sarıçam, İbrâhim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-mugis bi-şerhi elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*. Thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetu's-Sünne, 1424/2003.

Sevrî, Süfyân b. Saîd b. Mesrûk. *el-Ferâiz*. Şam: Zahiriyye Kütüphanesi. 38, 27b-37b.

Sevrî, Süfyân b. Saîd b. Mesrûk. *el-Ferâiz*. Thk. Abdulaziz Abdullah Helil. Riyad: Dâru'l Âsime, 1410/1989.

Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: Brill, 1967-2015.

Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Söylemez, M. Mahfuz. *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Süyûtî, Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tabakâtü'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.

Şekukânî, Ahmed İsmâil - el-Lehhâm, Sâlih Osman. *Mu'cemü esâmir'r-ruvât ellezine terceme lehumü'l allâme Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî cerhen ve ta'dilen*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'lbnHazm, 1421/2000.

Şerîf, Abdullah Abdurrahmân. "el-Hâfız Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn ve eseruhû fî hıfzı's-sunneti, Mecelletu'l-Ulûmi's-Şer'iyye. 14 (2010), 62-104.

Şerîf, Hâtim b. Ârif el-Avnî. *Hulâsatu't-te'sil li ilmi'l-cerh ve't-ta'dil*. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1421/2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. Thk. Ebû'l-Fadl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1382/1962.

Tekin, Abdülkadir. "Süfyân es-Sevrî'nin Fıkıhçılığı". Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/5 (2015), 115-143.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir -Muhammed Fuâd Abdülbâkî – İbrâhim Âtvâ. 5 Cilt. Mısır: Şeriketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Türer, Osman. “Ebû Nuaym el-İsfahânî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/201-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Uğur, Mücteba. “A‘meş”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/54. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du‘afâ‘ü’l-kebîr*. Thk. Abdülmü’tîEmînKal‘acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1404/1984.

Ulu, Arif. “Tâbiin”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ulu, Arif. “Tebeu’t-Tâbiin”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *et-Tarihve’l-‘ilel*. Thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Mekke: Câmiatu el-Melik Abdulaziz, 1399/1979.

Yazıcı, Mahmut. “Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nuâym el-Fadl b. Dükeyn ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adlı Eseri Üzerine”. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2 (2020), 1525-1556.

Yerkazan, Hasan. Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildirileri. ed. Ayşegül Gül -Şuayp Özdemir. 105-116. Ankara: Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu, 2017.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Dahhâk b. Kays”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû’l-Abbâs es-Seffâh”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/ 283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yiğit, İsmâil. “Emevîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/87-104. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmâil. “Mevâlî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yiğit, İsmâil. “Müslim b. Akil”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/91-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yiğit, İsmâil. “Tevvabin”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41/49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.

Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yüksek, Ali. “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe’nin Yeri”. *TurkishStudies* 9/5 (2014), 2165-2178.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tezhîbu tehzîbi’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*. Thk. Eymen Selâme vd. Kahire, el-Fârûku’l-Hadesiyye, 1425/2004.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mîzânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1383/1963.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Kâşif fî ma’rifeti menlehû rivâyefi’l-Kütübi’s-Sitte*. Thk. Muhammed Avvâme -Ahmed Muhammed Nemir Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Müessesetü Ulumi’l-Kur’anîyye, 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü’l-Huffâz*. 2 Cilt. Haydarabad: Dâiretü’l-Maarifi’l-Osmaniyye, 1378/1958.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Cerh ve’t-ta’dîl*. Thk. Halil b. Muhammed el-Arabî. 2 Cilt. b.y, 1424/2003.

Zettersteen, K.V. “Kûfe”. İslam Ansiklopedisi. 6/964-967. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Zettersteen, K.V. “Sa’d b. Ebî Vakkâs”. İslam Ansiklopedisi. 10/18-20. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez- ed-Dımaşkî. *el-A’lâm Kâmûsu terâcim lieşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-*

Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmî'l-Melâyîn, 1423/2002.

Zülfikar, Hamza vd. Türkçe Sözlük. 2 Cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1998.

